सिद्धांतसुधानिधिः

प्रथमाध्यायः

1-82

प्रथमाध्याय २९१

श्रीः स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ आदेशः स्थानिनात्संवर्तते स्वयं तत्कार्यं लभते परकीयं च तत्प्रवर्तयतीति यावत् का
र्यभाक्त्वेन साहचर्यापाश्रयणात् कार्यभाक्त्वं च तत्प्रतियोगित्वनिमित्तत्वोभयरूपं केन काभ्यामित्यादौ किमः कादेशे गका
र्यं लभते हन्तायेत्यादौ तदेकादेशे गस्य दीर्घे प्रवर्तयतीति विवेकः उपदेशप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रति
योगीयमिश्रेत्स्यादल्लोपः साधारणेन भवतीत्यर्थः ननु हन्तायेत्यत्र स्थानिनः एकारस्याल्रूपत्वात्स्थानिवत्त्वं न
स्यादिति चेन्न अत्र हि यादेशस्य स्वाभाविकप्रयुक्तः सुपि चेत्येतत्स्वरूपस्याभावः तदर्थस्यातिदेशानुसारः ह्रस्वश्च य
द्यपि एकारस्वरूपे अलि वर्तते न याचि अल्लोपः साधारणेन भवति भ्यामित्यादौ समुदायस्यैव स्वस्य पर्याप्त्या अल्मात्रः
वृत्तित्वाभावात् न च अलन्तिरिक्तवर्णवृत्तित्वं तत्र प्याप्तत्वेन तादृशावर्णप्रसिद्धिरिति चेन्न अत्र पर्याप्त्यधिकरणता अ त्व॰
पर्याप्त्याधिकरणताकत्वस्य तद्धर्मत्वात् नहि यत्र समुदायपर्याप्त्यधिकरणता भ्यामादिसमुदाये तत्रालत्वपर्या
प्त्यधिकरणता अलत्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वात् ननु दीर्घत्वे युवादौ विप्रलाप्रयणात्तथापि स्थानिवत्त्वं न स्यात् मै
वं अत एव स्थानिसंबन्धित्वेन अलो विशेषितत्वात् न ह्यत्र यादेशस्य यादित्वव्यतिरेकप्रयुक्त उपदेशप्रवृत्तिव्यति त्रा॰
रेकः तस्य स्वत एव यकारादित्वात् एतेन अहदिनामहदिनमित्यादौ अहदोदिभ्यः सार्वधातुके ईनी आगमोऽपि व्याख्यातः
उपदेशप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः सार्वधातुकत्वस्य उक्तालमात्रवृत्तित्वाभावात् वलादि
त्वस्य च तामामाद्यादेशे स्वाभाविकत्वात् न चाविशेषादादेशसंबन्धिनोऽपि अलश्राश्रयणेऽकारनिषेधः स्यादिति वाच्यं
प्रतिदेशान संदेहकवाक्यतामापन्नस्य प्रतिषेधस्यातिदेशिकीं प्राप्तिं प्रत्येव प्रवृत्तेः अत एव गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्य
मन्यत्रोच्छिष्टभोजनादावप्यसंग्रहणाच्चेत्यतिदेशोऽच्छिष्टभोजनादिप्रतिषेधोऽतिदेशप्राप्तमेवोच्छिष्टभोजनादौ
प्रवर्तते न तूपदेशप्राप्ते गुरुपुत्रे गुरुत्वस्यापि सद्भावेन तन्निमित्तकस्य तद्भोजनादेः प्रवृत्तेः न च तत्रातिदेशस्य

प्र०
सि० सु०

शतोऽपि नाक्रान्ता अत्र तस्मादार्धधातुकत्वाभावादागमग्रहणार्थं तदपेक्षा वक्तव्यमिति वाच्यं अंशांतरे उपजीव्योपजीवक
भावस्याऽप्रयोजकत्वात् प्रदीव्येत्यादौ ह्रस्वादेशस्य स्वतो वलादित्वाभावात् तत्र युक्तोऽप्युपदेशग्रहणस्याभावः इति
वलादित्वार्थमप्यतिदेशानुसारात् अतिदेशः विवक्षितत्वं मानाभावात् किंत्वतिदेशवाक्ये वतिप्रकृत्यर्थेनावच्छेदक
त्वसामान्यं ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यादौ तथैव बोधात् तथा च विसर्गो वत् सकारवत् इति पर्यवसितोऽति
देशवाक्ये विसर्गत्वादेरेव तत्त्वात् अट्त्वादेर्नातिदेशः स्थानिवादेशत्वाभ्यां सह चैतन्न ह्यक्तो नाम सुगमेऽपि प्रति
देशवाक्यानां स्थान्यादेशभेदेन भिन्नत्वात् यत्तु किंत्वेक्कास्सामान्यधर्मो न भवतीति तन्न तक्कासेऽडित्यनेन किंकार्ये
निषेधेऽपि ककारस्य इत्संज्ञायाः अनिषेधात् सन्नियोगात् क्ककारश्रवणापत्तेः न च किंकार्ये सेवातिदेशपरत्वात् किंका
र्यप्रवर्तकत्वं तक्कासामान्यधर्म इति दोषवत्ता तदवस्थं ब्राह्मणत्वपुरस्कारेण प्रवृत्तानामपि धर्माणां ब्राह्मणत्वावच्छेदेन
प्रवृत्तिनियमाभावात् पतितब्राह्मणादावभावात् वाथ वशास्त्रफलानुपपत्तेऽपि नन्वकार्यप्रयोजकरूपावच्छिन्नत्वं
तत्रास्त्येव स्थान्यपि तत्त्वात् तस्मात् हृतायेत्यादौ निवक्षावाभवमेवेति सिद्धं यद्यपि कार्यकालपक्षे यादेशो ह्रस्वे
स्थापाप्रवातिदेशः तस्या अपि शास्त्रीयत्वात् तत्र वालविधित्वशंकैव नास्ति ततः स्थपि चेत्युपदेशेनैव दीर्घसिद्धिः स्या८ २०
तथापि यथोद्देशपक्षमाश्रित्यैतदुक्तं अथवा करणार्थपरत्वपरशब्दप्रयोगं विनापि वर्तिं तदर्थेऽप्रत्ययात् प्रसं
योगाल्लिङ् किंत्वित्यादौ अनुवृत्तं चेद्दृश्यादौ लोके मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ दर्शनात् तेनैव तथास्वीकारात् न चादेश
स्थानिपदयोः सामानाधिकरण्ये आदेशस्य स्थान्यादेशो भवतीति वाक्यार्थपर्यवसानसंभवादादेशस्य स्थानिरूपता
पत्तिः आदेशविधिवैयर्थ्यात् न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः वालिदीनामेव वैयर्थ्यात् न च वाह ऊठ् लिङ्गवदस्यादेशादे
शविकल्प इति नियमार्थं तत्र विभाषा लुङ्लृङोरित्यादौ विभाषावैयर्थ्यात् अप्राप्तविभाषात्वेन ख्याञादेशविधान

ये१

मात्रादेवसिद्धेः अलिम्हयणांतूपहृयसिद्धो अलोन्त्येभूरित्यादिवैयर्थ्याच्च अत्राहुः तथात्वेस्थानी आदेशस्य संज्ञास्यात्
संज्ञासूत्राणां प्रसक्तावात् ननु स्थानेयमहनत्र्समासेनेपदंव ... वेवस्यानन्तहृतेः नचस्वरूपस्यापिग्रहणे अशाहूते
ऽतेतिनिषेधात् नचतथासमादेशस्यप्रथममनिर्देशापत्तिरुद्देश्यत्वादितिवाच्यं व्यवहारापनियमइत्तिपदेसंज्ञा
यापवोद्देश्यत्वात् नचैवंवपिग्रहणमेव ... कुर्यादितिवाच्यं वधहिंसायामित्तिभौवादिकस्यापिग्रहणापत्तेः स्था
निनआदेशः संज्ञेत्यर्थेपि असत्तिवृत्किरव्यातिख्योङित्यत्रख्यातिपदेनचक्षिङः एवग्रहणापत्त्यासमचक्षिङोव्य इ. त्रा१
स्यात् अख्यातेत्यत्रतन्नस्यादित्यनिष्टहवीरं अथैवंचक्षिङः स्थानेवबूयादत्रवथनिर्देशात्पङ्लघ्याच्छृतेरितिचेन्न
तेषु तथापिगाङ् कुटादिसूत्रेगाङितिरुङ् गाङोग्रहणापत्तेः स्थानिमात्रग्रहणे इङ्स्तेवचावचनात् गामेरिङ्पर
स्मैपदेष्वित्यत्रव्यतरणगामोरुङ् अथपयनेरिङ्कसरणइत्येषामेवग्रहणंस्यात् स्थानिनोवङतथाविपरीतगौरवा
पत्त्याआदेशग्रहणस्यस्वरूपतोगामेर्ग्रहणेलिङ्गवाचोगात् नचैवं प्रकरणान्तरप्रवेदस्तत्रमारभ्यतां वकरणप
रिमाणाधीनलाघवानुरोधादितिवाच्यं तथासमादेशपदग्रहणावश्यकत्वेनसात्रुमाकिकादेशसंग्रहापत्ता
नुपपत्तेः काममतिदिश्यतांसङ्घास्त्वेतिवक्ष्यमाणस्यापिवकरणांविनानुपपत्तेश्च स्यादेतत् एवंसत्यत्रसं
ज्ञाप्रकरणेवर्तिविनाकथमतिदेशलाभः किन्तुङितुस्यादावितिचेन्मैवं नक्त्वासेडितिनिषेधेन किदित्यस्यसं
ज्ञान्वाभावसिद्धेः तस्यकित्संज्ञायाअप्राप्तत्यानिषेधानर्हत्वात् नचमृडमृदेत्यादिनाप्रसक्तायानिषेधः ववन
हृयप्रामाण्याच्चविकल्पोस्त्विति वाच्यं मृडेत्यादेवावचनेनैवतत्सम्भवात् निष्ठाशीङ्स्यादिवैयर्थ्याच्च तत्रकेना
पिकित्संज्ञायाअप्राप्तेः अनयवङित्यतिदेशः किन्त्वाहृवर्यात् तस्यसंज्ञात्वेग्रहिज्यादिसूत्रेसेवग्रहणाप
त्यावावश्यतस्त्यत्रसंप्रसारणप्राप्त्यभावात्नवशाइतिनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः क्ङितिचेत्यत्रकिन्तिङितौत्यथावश्य

प्र॰
सि॰ह॰

कृतयासंज्ञास्वरूपानुच्चारणात् ऊकसंज्ञायाश्चग्रहणात् गाङ्कुटादिभ्यइत्यत्रकुटादिग्रहणवैयर्थ्याच्च वङ्गणेत्यत्र त्वस
ह्वसंज्ञाकरणात्प्रयोगादनिदेशः किंकिनौलिङ्चेमादौनसंज्ञाप्रकरणाभावादितिदिक् नन्वादेशग्रहणंव्यर्थं स्था
निशब्दस्यसम्बन्धिकतयास्थानिवदित्येतावतैवलाभात् पितृवदर्थानरस्मृकोष्टवत् सत्यं तथासत्यस्तोर्मूरिमा
देःप्रत्यस्यैवादेशस्यस्थानिवत्त्वंस्यात् नत्वानुमानिकस्यतेस्तृरित्यादेः आदेशग्रहणसामर्थ्यानूभयत्रस्थानिवद्भावः
तथाचैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमनारभ्यमितिलाघवं तथाहि पचतिरित्यत्र इकारोकारौभ्योस्थान्यादेशाभ्यांनद
तौनावनुमीयेते तथाचतेस्तृरितिफलितोर्थः नच इकारमात्रस्य उत्वेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदसंज्ञाभविष्य
तीतिवाच्यं पृथक्त्वमेवस्थान्यादेशभावविश्रामात् स्थानेस्वप्रसंगादूपस्यवानर्थकेनुपपत्तेः प्रत्यायनार्थस्यप्रयोगाः
स्यार्थवत्त्वमेवसंभवात् ञेःसिजित्यादौतदभावेपिसंभवतस्तयोगायोगात् तदुक्तंकात्तिकृता सर्वेसर्वपदादेशादाक्षी
पुत्रस्यपाणिनेः एकदेशविकारेहिनित्यत्वंनोपपद्यते पदेत्यर्णवत्यरंतथाच वस्तुनोविकारोनास्त्येव किंतुनाद
शप्रसंगोन्याहृशः प्रयोक्तव्यइतिशास्त्रार्थस्यान्यथाप्रसादेशोपजनस्थितिवृद्धिमात्रमितिभावः यद्वार्तिके कार्य
विपरिणामाद्वेतिकार्यपदंज्ञानपरम् तथाचतद्धिपिप्रक्रमव्यतिरेकप्रतियोगित्वंस्थानित्वंतद्धिधिप्रकृतिप्रत्यति
रेकप्रयोजकविधिविधेयत्वंचादेशत्वमितिफलितोर्थः अत्रैवमपवादेष्वुत्सर्गीकृतंस्यात् अन्यप्रसंगेत्यविधानस
त्त्वापिसत्त्वेनस्थान्यादेशभावसत्वात् तथाचकप्रत्ययोनादेष्यणोतत्वप्रक्रोडीस्यादेवमन्यत्रापीति अत्रवार्तिके सि
द्धंतुषष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थानिवद्वचनादितिषष्ठीस्थानेयोगेत्यतःषष्ठ्यनुवृत्तेः अपवादस्यचषष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थानेविधा
नात् नाभिन्नभवेत्यादौषष्ठ्यर्थेप्रथमा विभ्रवणारवणोन्यादयस्तुप्रत्ययविषयाभिज्ञापकशब्दाः विभ्रवःशब्देनत्रप्र
योगानभिधानात् एतेनवृद्धिसंज्ञासूत्रेषष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थानेआदेशाभवंतीतिभाष्यंयथाश्रुतमेवव्याख्यातं कैयटे।

तत्रस्यात्सामर्थ्याभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमित्येवं परतया व्याख्याने तस्यायमाशयः सन्नाद्येनाइति सूत्रे भाष्यकृतोक्तं स्या
निवर्दित्यत्र षष्ठीग्रहणं निहन्ते नवापवादेषु न्यस्यैगिग्रसंगः शावाद्यपवादानां श्यनादीनां शिकरणे न तद्भाववत्तापन्नादि
ति भ्रस्य प्यासनाद्येनसूत्रप्रत्याख्यानानुपपत्तेरिति प्रत्यस्त्रे प्येवं प्रथ्यापित्वनिहत्यर्थे शिन्नमस्तु ननु नित्वादेव तन्नि
ह्निसदाद्युदात्तार्थं स्यान्नित्वज्ञावात्पिन्नेत्तविकरणस्यापि तथानादनुदात्तत्वे नास्यनुदात्तेङित्दुपदेशादिति लादेशस्य
वेथात्वकस्यानुदात्तत्वे पानुस्वरेणैव परिशेषादाद्युदात्तत्वं स्यात् दिवादिगणोऽनेकाचो धातोरभावान्न च धातुस्वरेणा
नोदात्तत्वप्राप्ताबाद्युदात्तार्थं नित्वमिति वक्तुमशक्यत्वात् न च वाहन्त्वव्रतेत इति धातुरनेकाच् तत्र वा शाहस्य श्यन्विक
रणार्थं तथा धातुवर्तेन्तर्भावात् तनो वाहत्यमानासारामेवालातिरैस्ततेतिभट्टिप्रयोगे रवार्थे वा शाहमालिन्यकामयमा
नैवेत्यर्थात् न च भ्वादिपाठादेव शाप्सिद्धिः ह्व्यः स्यसनोरित्यार्थेन गणकार्यार्थं तया ऽप्युपपत्तेः मैवं नाबीलादो॰
चानशि प्रकृतेनाद्युदात्तार्थं तयानित्वस्य सार्थकत्वात् तत्र लादेशत्वाभावादनुदात्तत्वाभावे चित्स्वरादन्तोदात्तप्राप्तेः
न चैवं श्यनो नित्त्वेऽपि चित्स्वरस्य दुर्वारत्वं तित्स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् न चान्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासः सोऽवर्यः सम
स्यस्तदन्तसमस्य इति विकरणान्तस्यापि स्वरो न तु विकरणस्येति तद्ग्रहणेः नन्वेवं तदा वेवापि नदैवस्तीति सुसत्तात्सूत्र
स्य भाष्यविरुद्धं दायमान इति शाप्यन्तोदात्ते श्यनि त्वाद्युदात्तमिति फलभेदापत्त्यादिवादिपाठस्य दुर्वचत्वात् मैवं प्र
त्यभिधानादिह चानशो वक्तास्ति यद्वा आद्युदात्तत्वमेवेष्टं यथोक्तं हेमुनीनां प्रामाण्यमिति स्वीकारात् उक्तभट्टिप्रयोगा
दाशाहेधात्वन्तर्भूत इति मतेऽपि तस्याद्युदात्तविषयकतया स्पष्टमेव चरितार्थत्वम् नहि चानशि आद्युदात्तत्वं लभ्यते.
पर्युदासस्य विकरणप्रकृतिकस्वरमात्रविषयकत्वमित्यास्थानमाने स्वश्येति सूत्रे भाष्यकैयटसिद्धत्वात् त्वपान इव चानशि
तेऽप्यन्तोदात्तत्वस्य दुर्लभत्वात् यत्तु तत्र सूत्रे कैयटेनोक्तं दायमान इति चानशि प्रकृते राद्युदात्तार्थं नित्त्वमिति तदस्य चय

प्र॰
सि॰ सू॰
चौः १
चु १
3

मात्रे तस्मान्नियमार्थं शित्वेपि त्वनिहत्यर्थमिति कथं तस्यापवादे उत्सर्गकृते नेति ज्ञापकत्वमिति पूर्वपक्षः अत्र कैयटः लक्षा
नुरोधात्सामान्यापेक्षं ज्ञापकमेव शित्वमाश्रीयते न तु नियमार्थमिति यद्वा काप्यपवादस्पष्टकः किंत्वसूत्रार्थे प्रमाणं अनल्
विधाविति किं तेन तस्मात्तस्मिन्निति त्रिविधो मा भूत् अल्विधौ यथा महोरस्केनेति मकारस्य स्थानिवद्भावेन विसर्जनी
यस्याहूपदेशात्त्वं स्यात् अलः परस्य विधौ यथा द्योः पंथाः सः स्यौन आत् अकारस्येत्यपो हलस्थानीयत्वात् हल्
ङ्याविति सुलोपः स्यात् अलो विधौ यथा कामः दिव उदित्युकारादेशस्य स्थानिवत्त्वेन वकाररूपत्वाल्लोपो व्योरिति
लोपः स्यात् न च उत्वविधानसामर्थ्यं अहर्विमलद्यु इत्यादौ वल्परत्वाभावे चरितार्थत्वात् अलि परतो विधौ यथा कर्
ष्टः सर्ष्टः इकारस्य स्थानिवद्भावेन रो हशि परत्वाद्यशि चेत्युत्वं स्यात् स इत्यत्र त्वकारस्य स्थानिवत्त्वे हल्परत्वात्सेर्लो
पः स्यात् उक्तानेकसमासलाभार्थं च विधिग्रहणं न चानल् इत्येवोच्यतां माध्यमार्थं प्रथमाप्रयोगेपि तदर्थं स्याद्विति न
त्वात् यद्वा अनल् इत्युच्यतो अनुवादतया स्थानेयोगाभावात्षष्ठ्याः सेवं पसामान्यार्थका या उक्तविभक्त्यर्थापेक्षं ग्रहणमि न१
ष्टेरिति वाच्यं अप्राधान्येनाऽलाश्रयणेपि स्थानिवत्त्वातिदेशार्थं विधिपदोपादानात् तेन प्रदीव्येत्यादौ वलादेरित्य
स्य पदार्थविशेषणतयाऽलाश्रयणेपि न स्थानिवत्त्वं अन्यथाह पिबेत्यादौ आ याम्येन यत्राल्पाजन्तत्वे च निषेधः स्या
त् विधिग्रहणे त्वलाश्रयो विधिरल्विधिरिति उत्तरपदलोपाश्रयणात् विशेष्यतया विशेषणतया वा अलाश्रयेति
षेधप्रवृत्तिः आश्रीयत इत्याशयः प्रत्व् अलमाश्रयत इति भाष्ये त्वर्थप्रदर्शनार्थं कर्मणि ण्यः प्रसंगात् अल्पदस्याऽ
लाश्रयपरत्वादाश्रयपदस्य गतार्थत्वादप्रयोगः पूर्वलोप इति कैयटः ननु एवं स्थान्यनुवंधकार्याणामपि निषेधाप
त्ता प्रदीव्येत्यादौ कित्वं न लभ्येतेति वाच्यं अनेकान्तत्वपक्षे तेषां स्थान्यलत्वाभावात् एकान्तत्वपक्षेपि पूर्वमेव लोपात्
न स्पीतिलिंगाच्च अप्रमत्ताश्चके स्यादेतत् तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभत इत्यन्यायेनैव गतार्थत्वादिदं सूत्रमनारभ्यं अ

तएवनीवारेष्वव्रीहिधर्माः प्रवघातादयःप्रवर्तंते मैवं व्रीहीनवहंतीत्यादौव्रीह्यादिपदानामपूर्वसाधनेलाक्षणिकत
यातदपूर्वसाधनत्वान्नीवारादीनांग्रहणाद्वापि आङोयमहनइत्यात्मनेपदस्यहन्तिस्वरूपमात्रविषयकतयावधादेशप्र
हत्ययोगात् संरूपंशब्दस्येतिपरिभाषितत्वात् अन्यथान्तर्णीतण्यर्थादावपिप्रसंगात् स्यादेतत् अस्तुज्ञापकादेवगतार्थे
सूत्रे पुनरदसदोरनादेशइत्यत्रानादेशग्रहणेनआदेशःस्थानिवदित्यस्यप्रयोजनमितिसूत्रेतिकिंनीत्यनेनैवसिद्धे
स्यग्रहणेनवाऽनल्विधावित्यंशस्यज्ञापयितुंशक्यत्वात् अतएवविशेषणतयाप्यलाश्रयणेनस्थानिवदित्यस्यापिसि-
द्धिरिति मतं उत्तरसूत्रेस्थानिवदादेशइत्यस्यावश्यकतयायोगविभागेनतदारंभोऽर्थापत्त्यनुसारेगौरवात् अनल्वि
धावित्यपिस्पष्टार्थम् उत्तरसूत्रेद्वितीयविधिग्रहणानुवृत्त्यर्थंच फलस्यतत्रैववक्ष्यमाणत्वात् स्यादेतत् निमित्तशा
स्त्रव्यपदेशरूपतादात्म्यकार्याणामतिदेशभेदाःस्युः एवंवत्कर्मवदादित्यवत् परांगवत्णिद्वदितिक्रमेण एवंवत्स
नइतिनिमित्तातिदेशः यद्यपिब्राह्मणादेर्यभोजनादिनिमित्तत्वस्यलक्षणत्वादेःक्षत्रियादावतिदेशोऽशक्यः तथापि
एववदितिप्रकृतिगतेङित्वादिनसमन्तेऽतिदिश्यते किंतुप्रकृतिगतमेवसत्त्वथानेप्यात्मनेपदंप्रवर्तयतीत्येताव
ता निमित्तातिदेशव्यवहारः नचायंकार्यातिदेशएवेतिवाच्यं विक्रंसतेआविक्रंसतइत्यादावपिप्रसंगात् निमित्ता
तिदेशेतुक्रमेरेवसमनाव्यवहितोप्यात्मनेपदप्रयोजकइतिस्नुक्रमोरेवात्मनेपदनिमित्तेइतिनियमान्नेट् फलोपहि
तनिमित्तस्यैवतत्रग्राह्यत्वात् शास्त्रातिदेशःकर्मवत्कर्मणेत्यत्रपातिकः व्यपदेशआद्यंतवदिति एकस्मिन्नादित्वा
न्तत्वप्रकारकव्यवहारेऽतिदिष्टेनतत्सूत्रैरेवकार्यसिद्धेः तथाचप्राचः आद्यंतवद्व्यपदेशोनिमित्तेएवंवत्सइति रू
पातिदेशस्तृज्वत्क्रोष्टुरिति क्रोष्टुशब्दस्थानेक्रोष्टृशब्दस्यविधानात् तादात्म्यातिदेशःसुबामंत्रितेपरांगवत्स्वरेइति य
तेदेवोऽदुहितमंत्रेभोजननिमित्यत्रदेवोऽदुहितेरितिसमुदायेआमंत्रितनिघातप्रवृत्तेः कार्यातिदेशोगोतोणिदित्या।

प्र॰
सि॰ मु

दिः तदेवं स्थान्यतिदेशे कार्यातिदेशो यमित्यत्र किं नियामकमिति मैवं सिद्धेनात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधा
दिनिवार्त्तिकरीत्या सर्वं वदिष्यमपि कार्यातिदेशः क्रमेणात्मनेपदस्य च समानपदस्थत्वेऽप्युक्तनियमप्रवृत्तिः आत्मनेप
देन चक्रे स्यन इत्यादौ षोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यनेन प्रविक्रेसत इत्यादौ सर्वं वक्ष्यन इत्यनेनेति विशेषेण्येकपदस्य
त्वस्य तत्स्यत्वाद्युक्तनियमप्रवृत्तेः आद्यंतवदित्यमपि तथा हरदत्तादेखारस्यात् कुरुतेकुर्वे इत्यादावाद्यंतवत्पदे
शेपि अंगस्य च आदिर्यस्येति बहुव्रीहावर्थस्याभावात् टिसंज्ञाविरहेप्यत्वापत्तेः कुर्वाने इत्यादिस्थलीयस्य टेरेत्वाप्य
कार्यस्यातिदेशादेव नेत्रे सिद्धेः शास्त्रातिदेशोपि यात्रिकएव तादात्म्यातिदेशास्तु आदेशेन स्थानिनो ग्रहणाद्धापितः
तादात्म्यप्रतियोगिनोः समानकालत्वएव तत्स्वहत्तेः रूपातिदेशत्वादेशविधिषुवैयर्थ्यविकल्पस्य पूर्वोक्तरीत्याऽसंभ
वात् न स्थानसाधात्स्यात्कार्यातिदेशएवायमिति स्थिते व्यासंकारख्यव्यपदेशातिदेशः संज्ञापदेनपर्थेव मत्रः सच वक्ष्य
माणसामर्थ्यादेव नेत्याह अत्र हरदत्तः संज्ञापदेनैव येवात्मनेपदस्यानुवृत्तेः शाहसंज्ञात्वात्स्वरूपमिहस्याऽग्रह
णेः एवं केनकस्मादित्यादावेणकार्यादीनि नस्युरिति दोषद्वयं व्यपदेशातिदेशोत्तस्वरूपमिति द्वितिग्रहणं नद्यपदे
शातिदेशाद्वयेरपि एवं स्थानिनि तिष्ठानो यात्वंगादिव्यपदेशानां कायादेशातिदेशात्तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात्तनथे
ति अत्रवार्त्तिकानि तस्य दोषस्तत्यादेशाऽभयप्रतिषेधः जास्यात्वायाववनादेशस्थानिवद्भावप्रतिषेधः अग्रावुग्रहः
णेः दीर्घः आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः वध्यादेशावृद्धितत्वप्रतिषेधः इद्विपिस्य आकारांतान्नुक्पुकप्रतिषेधः लोडादे
शाभावजभावपित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः त्रयादेशस्यतत्प्रतिषेधः आविर्भावस्वरेचवस्वादेशप्रतिषेधः गोः स्वे
ििानत्वानस्वरे अकरोतिपिच्यो: प्रतिषेधः तस्य स्थानिवदादेश इतिलक्षणस्य तत्रप्रथमवार्त्तिकेपद्धक्तव्यं तत्सकौदि
स्तत्रएवोक्तं द्वितीयमपिव्यर्थं नवश्राहिभ्य इत्यत्रैकवचनस्थानेवड्वचनादेशविधानात्स्थानिवद्भावेनचे डि॰ती

तिङ्णापत्तिः अर्थातिदेशस्यैव तत्रोक्तत्वात् तृतीयस्तत्वयमर्थः निःकौशाम्बिः अतिखट्व इत्यत्र अव्ययग्रहणेन ग्रहणात् लो
पः आमो निषेधः स्यात् तस्मात् ऊ ई आ आप् इति प्रश्लिष्टदीर्घैति अन्याख्येयं अतिखट्वेनेत्यादावपि नाति प्रसंगः आपो ग्रहणे
सर्वत्र आकारप्रश्लेषात् नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र याटः प्रसंगः स्वाश्रयस्य आप्त्वस्य स्थानिवद्भावेन वा आप्त्वस्य सत्वादिति वाच्य
आवेतेयदेशेन ततः परस्य याड् इति व्याख्यानात् अन्ययग्रहणे यस्मात् विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन तदा
दिनियमसत्वात् अतिखट्वेति समुदायस्य आवन्तत्वाभावात् खट्वा इत्यस्य चांगत्वाभावात् अतिखट्व शब्दादेव तत्र सुबुत्पत्तेः
तथा चांगत्वेन तयोः सामानाधिकरण्याभावान्न दोष इति सिद्धं अत एव अतिकारीषगन्ध्यपुत्र इत्यादौ संप्रसारणेन ह
लग्रादिसूत्रेण विहितविशेषणाश्रयणोयामेत्यादावव्याप्तिर्यः स इत्यादावतिव्याप्तिश्चेति न प्रश्लेषवैयर्थ्यं वार्तिकमतेपि
याडापइत्यादौ आकारप्रश्लेषावश्यकत्वात् अन्यथा अतिखट्वायेत्यादावंगाधिकारान्समापानेपि जरसा सेष्टेत इत्यादौ
दोषस्य दुर्वारत्वात् सुतामिच्छतः सुतीयतीत्यादौ हलोपापत्तेश्च यद्वा आकारमपि प्रश्लिष्य तन्मात्रमर्थान्मध्ये ह्रस्वतापन्नस्य
वारणमिति बोध्यं चतुर्थवार्तिकमपि व्यर्थं नच आप्येत्यत्र आहादेशस्य स्थानिवद्भावेन त्र वर्ड्ह अभूदित्यत्र अस्यादेश
भुवोऽतिसिवोष्टक इति ईडस्यादिति वाच्ये आहस्थ इति कलिपरेष्यन्तविधानाज्ज्ञापकात् न च ईट् हेतेनापि भूतश्चवेग
त्याफलादित्वाद्यादेश इति वाच्यं आथादेशस्यैव विधानापत्तेर्लाघवात् निवादेशानां णलादीनामपि भूतश्चवेगत्याफ
लादित्वात् तत्रापि थादेशस्य दुर्वारत्वात् द्वितीयदोषस्यापि अतिसिवोष्टक इत्यत्र द्विसकारकनिर्देशेन सकारान्तादेवा
तेः परस्याऽष्टकः सार्वधातुकस्य ईडागमविधानमिति वारणात् स्यादेतत् अस इत्यनेनतरं सकारप्रश्लेषे पात्तत्वाभावात्
श्लिष्ट् तस्मादिति माधवोक्तदोषापत्तिः पावत तः पातिना सकारेण सिवोन्वयात् नहि न यासिग्निमित्तकस्य ईटः प्रसंगश्च न
चैवं अस्तेः सकारान्तत्वेन विशेषवैयर्थ्यं तथापि हन्तेत्रे भवे तो दोषस्य नादवस्थात् एतेन असि च पसश्चासि च स समाहा

पृ. सि. सु.

रुद्रे हे सौत्रः पंचमीलोपः भत्वान्न कुत्वजश्त्वे अस्ति विद्यमानं च तत्सिवस्‌ चेति कर्मधारयः तेन नत्वप्राप्तिर्वोर्भूभावेनापवृत्ता
दसेश्च परस्यनेति कल्पनेप्युक्तं तूपसिद्धावपि भाष्योक्तेरनिर्वाहात्‌ अत एव सिवोत्पादकत्वाद्धत्वविषयतयाप्यवहि
तत्वाच्च पूर्वनिपातप्रसंगाभावेपि तदकरणं तेनशादिना विद्यमानसिवस्त्यर्थलाभार्थं श्रिपूर्वप्रयोगासत्वारस्याच्च अन्यथासिव
स्याप्रसिद्धेवावश्यत्‌ नचाऽसत्यस्यत्यारतिप्रसंगः विकरणाविषयानेनतत्राभ्यापरस्याप्रक्रमावेधात्तकस्यासंभवादितिमा
5 धवोक्तमप्यपास्तं अत्रवदंति अप्रसिसिवसस्‌ इति छेदः सांतादेशेनेनत्वहृतनभूभावात्‌ सांतासिवः श्रूयमाणादितियावत्‌
नचैवं सिवोऽसक इति संहितायामनुपपत्तिः द्वितीयस्य संयोगांतलोपात्‌ संयोगांते यत्पदं तदंतस्येत्यनपदेन तदभावेपि संयो
गांतस्य पदांतस्येति पदेसौलभ्यात्‌ नस्याव्याकरानूक्तत्वात्‌ नच तस्यासिद्धत्वाद्रोरुत्वानापत्तिः संयोगांतलोपो रोरुत्वे
इति सिद्धकांडेपाठात्‌ एतन्निर्देशस्यैव वचनहानिकार्यमूलत्वात्‌ यद्वाभाष्यसंयोगांतलोपः द्वयोरेव सकारयोरुत्वे कृ
तेऽतोरोरित्यनेन द्वयोरप्येक एव उकारः पक्षेकत्ववद्विधेयविशेषणस्यैकत्वस्याविवक्षितत्वात्‌ नच उकारद्वयेपि स
यी^ वर्णदीर्घा^नंतरमाद्गुणो व्याख्येय इति वाच्यं एकपदाश्रयत्वेनांतरंगत्वात्‌ सिवउ उ इत्यत्र गुणस्यैव सवर्णदीर्घं बाधित्वा प्र
संगात्‌ नच सकारद्वयस्याप्येक एव रुर्भवत्विति वाच्यं नहि यौपदेशेत्वन्तहल्ते रेकपदांतत्वाभावात्‌ द्वितीयसकारस्य
पृथक्पदत्वात्‌ नच पूर्वरुकारात्परो नाऽकारो द्वितीयात्तु न पूर्व इति कस्याप्युत्वं न स्यादिति वाच्यं रोरिति जातिनिर्देशो
पगमात्‌ नत्वोक्तनिर्देशस्यैवमानत्वात्‌ नच परत्वाड्‌ हशि चेति पूर्वस्यैव रुत्वापत्तिः रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावा
त्‌ नचाश्रयात्सिद्धत्वं स्यादेकदेशेन तथात्वेपि निमित्तांशेन तदभावात्‌ हकारभिन्नस्यापि हशः संभवेनान्यथानुपपत्त्यभावा
दिति अत्रेदं वक्तव्यं द्वितीयः सकारः प्रथमांतः पंचम्यंतो वा निर्विभक्तिको वा नाद्यः सिव इति पंचम्यंतविशेषणत्वानु
पपत्तेः ^द्वितीयस्यापत्तेः नांत्यः पदत्वाभावे रुत्वानुपपत्तेः एतेन संयोगांतलोपोपि निरस्तः एवं सिवः सकारांतत्वेन वि

नद्वितीयः^

शेषत्वमपि मर्थ्यं अस्तिसिचोऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देशः अस्तेः सकारोऽनादिरिति भाष्यकारैरस्तेरेव तद्विशेषणस्योक्तत्वात्
वार्त्तिकेऽपि भ्वादेशस्यैव ईडागमप्रसक्तिप्रतिषेधयोरुक्तत्वात् सिपः पूर्वं सकारग्रहणे च पूर्वभाष्यतात्पर्यात् सिपः सोऽत्र नाडुप
पत्तेः नवेवं सिचः परत्वमाश्रित्य ईडागमापत्तिः गातिस्थेति सूत्रे वकुलग्रहणमनुवर्त्य तस्यैव कारसमानार्थकत्वं वाश्रित्य
सिचो लुगेव भवतीति व्याख्यानात् स्थानिवद्भावनिषेधोपपत्तेः एतेन पूर्वोक्तरीत्या सिचस्तु इति समाहारेण डुपरिस्मृति
छेदमाश्रित्य अस्तिग्रहणप्रत्याख्यानपरतया पीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमित्यपि परास्तम् अत्र पंचमीलोपयोरुभयत्र
बोदसत्वकल्पने गौरवाच्च एतेन जातिनिर्देशोऽयमेव प्रमाणमिति निरस्तम् तादृशनिर्देश एव मानाभावात् वर्णग्रह
णे जातिग्रहणमित्यस्य तन्नायं विषयः रोरिति समुदायाश्रयणात् द्वयोस्तत्वमप्यनुपपन्नं रुत्वस्यासिद्धत्वात् नवाश्रया
सिद्धत्वे एकपदवयत्रुत्वं च चरितार्थत्वात् रुत्वस्यासिद्धत्वं विनाऽतदन्तवादेनाद्यन्तवद्विधिवैयर्थ्यापत्तेरेवासिद्धत्वकल्पना
त् द्वितीयांशेऽप्यसिद्धत्ववाये प्रमाणविरहात् यद्वाश्रि पोविनैव सूत्रं पाठ्यमिति भाष्याभिप्रायः अस्तिसिचोऽपृक्त इति तत्रै
व सकारोऽत्र व्याख्येयः अस्तेः सकारोऽनादिरिति भाष्येण अस्त इत्यंशव्याख्यापरं अस्मत्पादावति प्रसंगस्य भाषयैवोक्तरीत्या निरस्तत्वा
त् भाष्यस्य समाधानोपलक्षणतामात्रत्वेन अस्त इति लुप्तपंचमीकेति इति अपृक्तविशेषणं परस्य सकारादेरपृक्तस्या कायस^
देर्धातुकस्य अस्तेः सिचश्च ईडागमात् आभ्यां परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य सकारतकाररूपत्वनियमात् विशेषणानुपयो
गो येन रूपेणात्र निर्देशस्तद्रूपावच्छिन्नापेक्षया परत्वलाभार्थं तत् तेन स्थानिवद्भावव्याहतिरिति दिक् पंचमस्य तपम
र्थः हनो एवुल् बहुलं तणीति वार्त्तिकेन संज्ञाछंदसो र्वधादेशः तस्य हलंतत्वादनजुपधायाइतिहद्विः हन्तर्लोविसलो
रिति नकारादेशश्च स्यात् तयोः स्थानिवद्भावो निषेध्यः अवधिपीडे तत्र स्थानिवद्भावेनाघातयाएकाचऽउपदेशे नुदात्ता
दिति इडनिषेधश्च स्यात् अत्र स्थानिवद्भावेनांगसंज्ञा न भवतीति वक्तव्यं इदमपि भाष्ये प्रत्याख्याने अवधीदित्यत्राऽतो

प्र॰
सि॰सु॰
6

हलादेविति हृद्विप्रसंगाद्यादेशस्याऽदंतत्वस्वीकारात् वयक इति तह्रनो वयश्चेत्यौणादिकः क्वुन् तथा च हृद्वितत्वयोर्निप्रसं
गो णित्वाभावात् इटोनिषेधोपि नास्ति वयादेशस्याद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात्प्रकृतिस्वराऽप्रहतेः नच यदा वधिबीहेस्तत्रनि
पातनैर्यथदीति निघातप्रतिषेधात् इष्यप्रत्ययस्वरेणस्यात् सतिशिष्टेनाद्युदात्तेनवाधापत्तेरितिवाच्यं आर्द्धधातुकीयाः
सामान्येन भवंतीति प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव वयादेशात्तदुत्तरं प्रत्ययोत्पन्नात्तस्वरस्यैव सतिशिष्टत्वात् अत्रेदमवधेयं वार्ति
कहृताआर्द्धधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिडीत्यादौ सप्तमीत्वाभ्युपगमात्सप्तमिसूत्रे वयभावात्सीयुटि विणवद्भावो नांपर १८
विप्रतिषेधेनेत्युक्तं उभयोरपि परनिमित्तकत्वात् भाष्यमतेत्तवयादेशस्य प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव प्रहृत्त्या परनिमित्तकत्वा
भावात् अंतरंगत्वात् विणवद्भावस्य तु परनिमित्तकतया बहिरंगत्वादंतरंगबहिरंगयोश्च विप्रतिषेधायोगात् कथं वि
णवद्भाव इति शंकायां प्रतिपदविधित्वाच्चिणवद्भाव इति कैयटः स्यादेतत् प्रतिपदविधित्वं किं अनवकाशत्वं उत सावत्त्वा
दुपात्तत्वं नाद्यः स्यसिचसीयुट्तासिषु ह्रन इत्यह्रणस्य चातिघ्नत इत्यादौ सीयुटोग्रहणस्य तत्काविधीहेत्यादौ सावकाशत्वात् नच स्या
दौ नो चवर्णांश्च जेनादि मिश्वत्तर्भिरन्वयात्वरितत्वाभावेन च यथासंख्यविरहात् प्रत्येकं स्यादिभिरन्वया द्वनः सीयुटिय
विणवद्भावविधानेन निरवकाशमेव अंतरंगत्वाद्वयभावेन तस्यानिवद्भावेन हंतेर्निनाग्रहणात्सीयुटि विणवद्विटि हृ
तेणपह्नोघावितिसूर्वविप्रतिषेधेन अतोलोपे वधिवीहेस्येव हृपायत्तेरितिवाच्यं अंतरंगत्वात्पूर्वं वयभावप्रहृत्तौ हृनः
सीयुडन्वयपर्वमानाभावात् नांत्यः हृनोवधलिडीति सात्त्वाडुपादानस्य वधादेशोपविशिष्टत्वात् अंतरंगत्वस्यापि कथाच
अत्राहुः विणवदिट्चेतिचकारेणाहंतेः सीयुटिविणवद्भावविधानात्तस्यानर्थक्यमेव प्रतिपदविधित्वं नचतस्यानुक्तस
मुच्चयार्थत्वे मानाभावः भाष्यकृतैव चंभगवान्कृतवांस्तु तदर्थमित्युक्तत्वात् यद्वालिडीतिसामान्ये सीयुटीतिविशेषः
हंतेरित्युभयप्राप्यविशिष्टं तथा चाऽमपादत्वादेव विणवदिट् असंभवे चकारेणापि तद्विधानस्याशक्यत्वात् यद्वा असिद्धे ९

बहिरंगमित्यनेनान्तरंगं बलवदित्येतत्प्रत्याख्यानस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्य च कृतित्वग्रहणेन प्रतिषेधज्ञापनात्तल्लक्षणानु
रोधेन इहत्यागाणुकोविप्रतिषेधः अथवा लिङीति परसप्तम्येवास्तु परत्वाच्च विणवदिट् आद्युदात्तनिपातनं तु मास्तु न
चकर्तेत्यादिवद्धृषिषीष्टेत्यत्र इडनापत्तिः हन्तुपदेशे एकाच्त्वेऽपि वधुपदेशेऽनेकाच्त्वात् वधेर्हन्तुपदेशादिति भाष्य
एवोक्तत्वात् एकेति विशेषणस्यानेकाच्त्वोपदेशव्याहत्यर्थत्वात् नवाऽवश्यमुक्तेन दंतसेवस्यादिति वाक्येपचादीना
मनुदात्तत्ववैयर्थ्यापत्तेः एकत्वविवक्षामत्वर्थलक्षणाभ्यामवश्यमेतावतैव एकाच्त्वतो लाभे एकग्रहणस्योक्तार्थपर
त्वात् उक्तार्थपरतयापि यत्रैकाच्ग्रहणे चैवेति परिभाषाप्रवृत्तिसिद्धेः नचैकपदस्योक्तरीत्या सार्थक्येऽपि पाशयेत्यादिप
रिभाषाज्ञापकत्वानुपपत्तिः शीङ्दीङादीनां गणसूत्रादिविधावनवयवनिर्देशस्यैव ज्ञापकत्वात् तस्माद्द्वयोः परस्प
रसिद्धेः अत एव व्याघ्रभूतिनानिट्कारिकास्वप्रत्ययपर्युदासः कृत इति यत्तु प्रमादकृता चानिषीष्टेत्येवरूपं न तु व
धिषीष्टेत्यपि नडकं भाष्ये अथेदानीं विणवद्भावे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानाद्वधभावः कस्मान्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषे
धे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति हन्तिणिङादेशप्रतिषेधस्येति तत्र विणवद्भावपक्षे वधादेशविरहेऽपि तदभावपक्षे वधादे
शप्रवृत्तौ बाधकाभावात् हन्तिणिङादेशातिदेशस्य तत्स्यादिषु विणवदित्यतिदेशेन यत् आत्मनेपदत्वात् लिङ्प्रात्मस्य
नदविषयत्वात् अत एवाशकार्याणामेवातिदेशमाश्रित्य तद्बाध्ये प्रत्याख्याते प्रमादकारेणापि अथ्यमेतस्यैवानुदितमि
ति अत एव एकाच इति सूत्रे वधिषीष्टेति रूपं भाष्य एवोदाहृतं आकारान्तादित्यादि पंचवार्तिकान्यपि अनारभ्याणि ता
थाहि विलापयति भापयतीत्यत्र तु कृष्णकौलोई भीई इतीकारप्रश्लेषादेव न भवतः शिक्षात् स्तात् भिंतात् कुरुतात् स्ता
त् इत्यत्र परत्वानानङि कृते शाहौ हन्तेर्जः डफलयोहेर्धिः उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् सोरैहो इति शाभावो जभा
वो धित्वं हिलोपश्चैवेति स्थानिवद्भावेन प्रसक्ताः सकृद्गताविति न्यायात्त एतेन प्रसीतादिष्वत्र हलः श्नः शानज्झ्यः

प्र॰
सि॰सू॰

साप्यप्रवृत्तिर्व्याख्याता तिरस्भावे कृते वेसपइत्यपि नादेशः उकन्यायात् एतेन वक्तस्मिहेंतीत्यत्र वचनस्यभावे कृते वचनर उन
डुहोरिति शास्त्रेति व्याख्यानम् विड्वषः पश्येत्यत्र वस्यादेशस्य शास्त्रग्रहणेन ग्रहणात् शास्त्ररन्तु मोरवमादी इति सूत्रेणोनो
दात्तानां स्वरत्वमुपजीव्य विभक्तेर्नोदात्तत्वं मृत्युमस्यत्रतनादिकृत्स्य उविन्दुकारादारभ्य नमोमकारपर्यंतं उमूत्रमाहार
माश्रित्य तत्र हि हि तस्येति व्याख्यानात् ॥ वसोश्च नत्रांतर्भावात् नचैवं लुनतापुत्रतेत्यादावपि न स्यात् आत्मनेपदस्यापि त
देवत्वेन तत्वादिति वाच्यं मृत्युमग्रहणे शास्त्रविशेषणानां तत्वं तदंतस्येत्याश्रयणात् शास्त्ररिपरे आग्रहणावपि तस्य शास्त्रग्रह
ति कत्वाभावात् नुमित्यागमग्रहणेपि तदाहितस्य शास्त्रयैव विशेषणत्वात् तदंतविशेषणत्वे मृचनाम्येवनीत्यादाव
पि निषेधापत्तेः तदंतस्य शेमुचादीनामिति सत्त्वमुक्तत्वात् उपांत्यवार्तिकस्यानन्यप्रयमर्थः चित्रवग्रेइत्यत्र सर्वत्रविभाषा
गोरिति पूर्वरूपं स्यात् नांतःपादमिति पादस्य भावात् कृततया सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वरूपविधायकत्वोविन्यात् कैय
टस्तु प्रकृतिभावो नेन विधीयते न पूर्वरूपं तस्मादेङःपदांतादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति भाष्यार्थं इत्याह शाकलसूत्रे कस्य
स्येति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकृष्यत इति भाष्यदर्शनात् कृत्यांतःपादमिति पाठ इति तस्याशयः पदः इति तत्र वर्तत इति
भाष्यस्याप्यत्रानुगुणत्वं एवमनेन सर्वत्रेत्यत्र तदनुवृत्तिपरतया नेयं नचैङःस्यलाश्रयणान्न स्यादिति वक्तव्यमिति वाच्यं हे
चित्रगोश्वग्रेइत्यत्र तथापि दुर्वारत्वात् स्वत्नपङः तत्र पास्याम्यलोऽन्त्याश्रयणात् एवं चित्रगवित्यत्र गोतोणिदिति णित्वा
हुद्धिःस्यात् चित्रगुचित्रवःस्वित्यत्र स्नातोस्य शसोरिति षाष्ठवार्तिकपाठादात्वं स्यात् अत्रणित्वात्वग्रहणेष्वपि नपरत्वे
नैवतयोरप्रवृत्तेःस्त्रीतोम् शसोरिति पाठस्यैव स्थितत्वात् नच प्रचितवमित्यादावतिप्रसंगः शस्त्राहवर्यात्स्वपदवाऽ
मोग्रहणात् बहुजमातृइत्यत्र कस्य [illegible] मतविसदात्तस्य नगोस्वन्तस्वर्णीतिनिषेधःस्यात् ततो गोःपूर्वस्वरयोरिति वा
र्तिकं स्थितम् बहुजनाइत्यादावेतो रामाडुत्तरपरादन्यतरस्यामिति आमस्य नगोश्वन्निति निषेधइति हृत्वित्रंथस्तु भाष्या १८

तृध्या

द्विविरोधाच्चिन्त्यः द्वादशवार्त्तिकमप्यनारभ्यं नवकृत्वःपिबेत्यादौ स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणाप्राप्तिः करोतेस्तपरनिर्देशादका
रस्य मात्रिकत्वादुकारएवन्याय्य इति तपरत्वस्य शास्त्रान्तरग्रामद्विमात्रनिवृत्त्यर्थत्वात् पिबेत्यादौतत्त्वात् ॥ अचःपरस्मिन्
पूर्वविधौ ॥ परनिमित्तकोऽचस्यादेशः स्थानिवत्स्यात् स्मात्पूर्वत्वेन दृष्टस्य दृष्टत्वान्निमित्तात्पूर्वविधौ कर्त्तव्ये अल्विध्यर्थमिदं
ववश्च उरदत्त्वस्य स्थानिवद्भावात्सम्प्रसारणे इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः उरदत्त्वस्यागाधिकारीयत्वाद्यथाश्रुताहि
मेप्रत्ययेपरे तद्विधानात् नचप्रागभ्यासविकारेभ्योङ्गाधिकार इति वाच्यं अससमसमामेरित्यस्यासिद्धत्वेनत्वात् गुणो
यङ्लुकोरित्यत्रलग्रहणस्यकृतत्वात् अत्रस्थानिभूतादचःपूर्वत्वेनदृष्टस्यवकारस्यसम्प्रसारणेकर्त्तव्येस्था
निवद्भावः पवमवितीकः सुविनीकः वङ्विनीक इत्यत्र विनेः वापीति दीर्घः ऊसंत्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः स्व नै८
रःसिद्धः स्वरविधौस्थानिवद्भावनिषेधस्यलोपाजादेशमात्रविषयकत्वात् अवहृङ्कोवङ्व्हृद्धक इत्यादौ आपोऽप्यत
रस्यामिति कृत्स्वरस्य स्थानिवद्भावात्कृत्स्वरः किन्तु कपिपूर्वमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवेष्टमवधेयम् तस्माद्विधौयथा
तत्त्वेति नत्वत्वे णत्वादेशस्यस्थानिवत्त्वान्नेट् अन्यथाऽकारस्याङ्घातुकतयाप्रणिकृते वलादित्वात्स्यात् तन्निमित्तं
तेनत्र निमित्ते नश्चाकारात्पूर्वमस्ति किं विष्टःप्रष्टः हूनास्वन्ता अभिधात्य आययोः छकारस्य शकारःतस्यपर
निमित्तकत्वात्स्थानिवद्भावेऽच्छेचेतिनकुमाभूत् नत्वंतरङ्गत्वात्पूर्वमेवतुकाभावं वार्णादाङ्गंवलीय इत्यस्यागप
त्तास्मिके समानाश्रयएवप्रवृत्तेः करोतेर्गाणिकृत्य इति स्थिते अचोञ्णितीति वृद्धेर्गौरित्यादौसावकाशत्वात्तद्बाधि
त्वान्तरङ्गत्वात्प्रागमस्यपणोबाधेनवृद्धेरेवप्रवृत्तिः अत्र इत्यत्र तशावस्याप्रत्ययोत्पत्तेरनन्तरंतुकत्वप्रगेव आम्नेका
लेवैषम्यान्नशास्यतुः तिमित्तनकत्वत्वु इति समानाश्रयत्वाभावाच्च अत्रायंप्राचामभिप्रायः अभ्यासस्यासवर्णेइ
यत्रासवर्णग्रहणंतावदस्यांज्ञापकमितिवक्ष्यमाणकाशिकांतेभाष्यस्थं तथाहि इयतः ऊषत्वरित्यत्रातित्रसंग

२०

प्र॰
सि॰ सु॰

२०

वारणेनतदर्थः अन्तरंगबलवत्त्वयैवगतत्वात् सवर्णदीर्घस्यावयवमात्रापेक्षत्वात् इयङुवङोरभ्याससंयोगसं
ज्ञाचेत्युभयापेक्षत्वात् नचेयङुवङोस्तदपवादत्वं येननाप्राप्तिन्यायेन यणं प्रत्येवतयोरपवादत्वात् ननु श्छ्वे
तिभ्योनलि प्रअश्वअश्वत्यइणाहेर्योः समयोर्द्विर्वचनेचीतिरूपातिदेशात् इकारेद्वित्वप्रवृत्तिः तत्रसवर्णदीर्घप्रा
मावण्येतदारम्भात्त्रिरूपितापवादत्वं इवीरे तिस्यत्तरित्याद्यनुरोधेन पूर्वप्रवृत्तकार्यस्याद्वित्वानेनतरमवस्थान्तः
नियमस्यवक्तुमशक्यत्वात् अन्यथा स्वीमियङ्प्रवृत्त्याद्वित्वानन्तरंपरत्वेनैकादेशःस्यात् मैवं कृतेप्यसवर्ण
ग्रहणेनत्यानिर्विषयकत्वापत्तेः नच तत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घंबाधित्वा गुणाहद्धि प्रवृत्तिः इयर्तीत्यादौचारितार्थ्या
त् नवा सवर्णग्रहणाभावेपि येननाप्राप्तन्यायेन इयर्तीत्यत्रयणबाधेसिद्धे तदनुपादानापत्तिः सामर्थ्यादिये
षेत्यादौगुणादिप्रवृत्तिस्वीकारे सवर्णग्रहणवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् अतैषेत्येवसूत्रयित्वायोरित्यत्रवर्णग्रनेरिका
रस्यइयङिवियेयेनाभ्यासस्येत्यत्र किंसामर्थ्येनापि इयेषेत्यादिसिद्धेः नुवानेतिपाठेऽप्यरियतिइतियङ्लुकितदसिद्धेः
उरित्येववाच्यत्वात् गुणसाहचर्याद्वाद्ग्रहणसिद्धेः अकारस्यांगेनविशेषणाद्वा तेनात्यर्दर्भिरित्यादौनदोषः न
चैवमियेषेत्यादिवदीषतुरित्यादावपिइयङापत्तिः सवर्णदीर्घस्यान्तरंगत्वात् इयेषेत्यत्रतुगुणासंभावनयाप्रवृ
त्तसूत्रपरिभाषयादीर्घाप्रवृत्तेः एतेनतिस्यतुरित्यादौइयङादेरप्रवृत्तिरपिव्याख्याता तत्रवक्तृज्ञापकंसमर्थतांप्र
यमाहेतिलत्रेसमर्थग्रहणं नहिसोप्यस्तिनिर्वर्तमाणेरित्यादौभाविन्याद्यादिहल्यातंतरंगस्यापिसवर्णदीर्घस्यानि
मित्तविघातादप्रवृत्तिःस्यादितिसाउस्यितिवीयीत्वमाणेरित्यतिष्टरूपवारणार्थं कृतमपिकार्यत्वरूपंपरितिष्ठि
नत्वंचतत्रसमर्थशब्दार्थः निमित्तविनाशोन्मंविदध्यात्तत्प्रकृतंकार्यनकर्तव्यमितितत्परिभाषार्थः कृतमप्यनि
वर्तयेतीत्यस्यतात्पर्येतफलसाम्येपिगौरवापेक्षंवोध्यम् तस्मादियेषेत्यादौगुणोकृतेसवर्णदीर्घानवकाशात्

यणिप्राप्तेतस्यैवइयङुवङ्.पवादः इत्यसवर्णग्रहणवैयर्थ्यप्रसक्तेनचगुणःप्रवृत्त्युपपादकत्वेनवार्णादांगस्य
बलवत्त्वज्ञापकत्वेनचानन्यार्थकत्वम् नचगुणस्यस्थानिवद्भावादसवर्णइतिनिमित्तस्याविद्यानात्कथंप्रवृ
त्तस्यहन्यायप्रवृत्तिःस्यादितिवाच्यं नपदांतेतिसवर्णविधौनत्रिषेधात् नचत्यसवर्णादिग्रहणप्रत्याख्या
नपक्षेतत्पूर्वस्यैवविधौस्थानिवद्भावोनत्वस्यपूर्वैकादेशविधावितिवक्ष्यमाणत्वात्सवर्णदीर्घनिमित्तवि
घातेवाध्यः तस्मात्समानाश्रयेप्युगपत्प्राप्तौचोक्तपरिभाषाज्ञापनात्प्रदेशविशेषविषयकत्वेनाप्यास्थीय
तेलघ्वात्तुरोधात् स्यादेतत् समानाश्रयेमत्रकार्यिणोरैक्यंविवक्षितंतन्निमित्तयोर्वा नाद्यःस्योनइत्यत्रसिद्ध
नइतिस्थितेइकारस्यैवगुणयणोःप्राप्त्यासमानाश्रयत्वसत्वात् तदभावान्नोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिरितिकेय
टादिग्रंथविरोधात् आकृइत्यत्रआङ्आप्इतिस्थितेआलोपपूर्वत्वयोरथ्याकारोद्देशकत्वेनचाश्रयत्वा
त्तदप्रवृत्तिकथनविरोधाच्च तथाहिसिवोर्वाफलकादेणादिकेनप्रत्ययेगुणेवलोपेऊङ्इत्यप्राप्नोति तत्रा
पवादत्वाद्वलोपंवाधित्वाऊठ् नचैवमपिगुणवाधेविनिगमकाभावः गुणस्यांतरंगत्वेपिनीलत्वोमिग्लत्व
णामपधांप्राईत्यात्तकेचापेक्षमाणस्यवहिरंगत्वात् ऊठस्तुवकारांतमंगमनत्वासिकादिवप्रत्ययमपेक्षमा
५८ णस्यांतरंगत्वात् सिऊन्इतिस्थितेलघूप[illegible]गुणयणोःप्राप्तौवर्णमात्रापेक्षत्वेनांतरंगत्वा[illegible]ण ततःसार्वधा घ
तुकार्द्धधातुकयोरितिऊकारस्यगुणइतिस्योनेत्यस्यासिद्धिः एकविधौसर्वत्रसंप्रसारणेभ्योइत्युक्ताप्राकृः
प्रकृत्युदात्तकप्रत्ययेनसिद्धिमाशंक्याकप्रत्ययेसंप्रसारणोडवडि.कृतेआडवइतिस्यात् नवत्रालोपस्य

प्र॰
सि॰ म॰

स्थानिवत्वाद्गोवद्भः एवं च कृते तस्मामेः परत्वादाकारलोप एव स्यादित्याशंक्याह नरंगत्वात्सर्वत्र मित्याशंक्य वार्णादांगं बली
यस्मादाकारलोपस्सूक्तः एवं च नहीं दिग्विह सम्प्रधार्ये आकारलोपः किं प्रति संप्रसारणमित्युक्ता परत्वादातोलोपः न
नः संप्रसारणे यणादेशोऽग्नः ऋः एवं स्यादित्सिद्धमिति भाष्यं एवं च हीत्यादि भाष्यस्यावतारणिकायां वार्णादांगं बली
यस्तस्य समानाश्रयत्ववांगीकाराद्दालोप इत्यत्र योऽसावभिन्नाश्रयत्वात्तदप्रवृत्तिरिति कैयटः तदनंतरं च अत्र वस्त्वन्तस्या
नरंगत्वमिति भाष्यव्याख्यायां वार्णादांगमित्यनन्तर समानाश्रयविषयमेवेत्युक्तमिति तन्नोक्तं एवं च शब्दाद्दावारः
अ॰ ८ क्विं चैतल्लिखितम् तस्मादस्यत्राऽतो लोपस्य व्याश्रयत्वादतो गुण इति पररूपमेवेति मनोरमादिविरोधः नहितीयः इड्
अन्तस्सह समत्र सवर्णदीर्घस्य इकारो निमित्तं यणस्तु प्रत्ययाऽकार इति समानाश्रयत्वानुपपत्तेः स्वतन्त्रशब्दस्य मतेन संप्रसा
रणे च तत्र समस्यस्य चत्र हलोपस्य भनिमित्तत्वात्स्वेन स्ववतनद्भावाच्च तथा हि इयायिवानिति सूत्रे शोहि द्विवचने
अभ्यासदीर्घत्वे च कृते ईयादेशो निपात्यत इत्युक्ता दीर्घ इण इति दीर्घेणवाधादेकादेशो न स्यादित्याशंक्य दीर्घत्वेनैका
देशबाधकं किं तु इणो यणिति विधीयमानो यणस्सवर्णदीर्घप्राप्तावेव बाधकोऽन्तरंगयणः शास्त्राभावादेकादेश एवेत्युक्तं
भाष्ये तत्र कैयटेन द्वियन्तर विस्तराभ्यासदीर्घत्वे एकादेशात्सर्वे वार्णादांगमिति यणि कृते स्थानिवत्वादेकादेशः
प्राप्नोतीत्युक्तत्वेनाभ्यासदीर्घत्वमेकादेशबाधकं स्यादित्याशंक्य स्थानिवद्भावेन रूपातिदेशात्तद्रूपाश्रयस्यै
कादेशस्य प्रकारेऽभावः वार्णादांगमिति यणादेशेन बाधितस्यैकादेशस्य स्थानिवद्भावे कृतेऽपि शास्त्राभाव इति व्या
ख्यातं इड्स्त्र तत्र सइत्यस्यामवस्थायां प्रथा इणो यणादेशः एकादेशस्य बाधकः तथा स्थानिवद्भावानन्तरमप्येकादे
शाप्राप्ताविति तदर्थः तथा संप्रसारणाच्चेति सूत्रे अटो हहत्वियडिति वार्तिके अग्रेऽपि यात्ता मित्यत्र हहद्विरन्तरंगेति
भाष्यव्याख्यायां वार्णादांगं बलवदित्यनाश्रिये दम्बच्यत इति कैयटविरोधः एवं चादेच इति सूत्रे आयादेशोऽप्रले

त्यस्याग्नेर्ग्लानीयमित्यादिसिद्धिरितिपदविवरणप्रस्तावे ग्लैग्रन्तस्यात्वे आयादेशे यकारस्याग्नेर्ग्लाग्नात्र
त्वस्यात्वे एकादेशश्रानो लोपश्च प्राप्तः नचैकादेशस्य वर्णाश्रयत्वादेतद्रेगत्वेपि वार्णादाङ्गमित्यातो लोपः नस्या
भीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाद्वा पूर्वस्यातो लोपो न स्यादिति दोष उपन्यस्य वार्णादाङ्गमित्यनाश्रित्येदम्
क्तमिति कैयटोपसंगतः स्यात् स्यादेतत् एकनिष्ठकारणतानिरूपितैकवर्णनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितोभयवि
य८ ये[illegible]ताकत्वेनैतत् यथाक्तुप्र इत्यादौ उक्तं च कौस्तुभे यत्रैकमेव निमित्तीकृत्य प्रवृत्तयोरङ्गपदाङ्गवार्णयोः प्रवृत्तिस्तत्रै
व वार्णादाङ्गं बलीय इति विद्धनद्र इत्यत्र तु कृञन्वयोः छकारनकाररूपनिमित्तभेदस्य स्पष्टत्वात् अतः स्योनद्र
स्यादौ न दोषः न च शुणस्याद्वैयात्तकं निमित्तं यणस्त्वजिति कारणभेदात् श्राक्क इत्यादावपि आलोपपूर्वत्व
योरेकोद्देश्यकत्वेपि लोपस्य प्रजादि क्ङि. दाद्वैयात्तकं निमित्तं पूर्वत्वस्य तु नेति निमित्तैक्याभावात् शुन
इत्यत्रापि न दोषः संप्रसारणस्य भसंज्ञानिमित्तकत्वात् संप्रसारणं तिवेयत पूर्वत्वस्यापि भसंज्ञानिमित्त
कत्वेवा यकाभावात् प्रयोजकसाधारणस्यैव निमित्ततया विवक्षितत्वात् वस्तुतस्तु शुन इत्यत्र पूर्वत्वम
वैह्वेविप्रतिषेधसूत्रीयाकरग्रंथप्रामाण्यात् अल्लोपउदात्तनिवृत्तिस्वराद्यापतिरित्तिनत्रनिरूपयिष्य
माणत्वात् अल्लोपपराऽसिद्धवत्सूत्रस्य कैयटादिग्रंथस्य प्रौढिमात्रत्वात् तेन यवतीत्यत्रापि नातिव्याप्तिः
य(ण)णयोरेकोद्देश्यकत्वेपि ऊकारसावर्ण्यात्तकरूपनिमित्तभेदात् मैवम् ईयङ्गोरित्यत्र तदभावात् सवर्ण
दीर्घप्रथमइकारउद्देश्यायणस्तु द्वितीयइति कार्यभेदात् न चैकः पूर्वपरयोरिति द्वितीयइकारोपि सवर्ण
दीर्घकार्यीति वाच्यं तथापि यणिस्त्वतसोऽकारो निमित्तं सवर्णदीर्घेतुत्वभ्यासोत्तरइकार इति भेदात् नच
स्थाने द्विर्वचनपदेश्रतसोऽकारस्यापि द्वित्वनिमित्तत्वे चक्रतुरित्यत्र यणः स्थानिवद्भावाय्योसात्ताद्धासम

प्र॰
सि॰ सु॰
10

दायघटकतयावाहित्वप्रयोजकस्यैवद्वित्वनिमित्तत्वस्वीकारात् लक्षणान्तरेणादिहापित्तयाश्रयणेबाधकाभा
वात् तथाचप्रकारस्यद्वितीयेकारप्रयोजकतयासवर्णदीर्घानिमित्तत्वमप्यस्ति यणनिमित्तत्वंतुतस्य॰
स्पष्टमेवेतिचेत् मैवं सोत्तरत्वत्रयणानिमित्तेऽकारेतस्यानिमित्ततयागुणेप्याईयात्वकतयातस्यानिमि
त्तत्वात् प्राक्तत्त्वत्रहर्वेत्वे सम्प्रसारणनिमित्ते तत्रचकिंत्वमिति किंदाईयात्वकनिमित्तकमातोलोपे
प्रत्यपितस्यानिमित्ततयासमानाश्रयत्वापत्तेश्च नचैकनिमित्तत्वस्यैकधर्मावच्छिन्ननिष्ठनिमित्तत्वस्य प्र
र्थः ईयत्तदित्यत्रसवर्णदीर्घयणनिमित्तयोरिकाराकारयोरचत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वादितिवाच्यं वि
श्वस्त्यत्रशात्वनुगागमनिमित्तयोर्नकारछकारयोरपिहल्त्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वात् किंच हर्वेत्क
रीत्यायणसवर्णदीर्घयोःस्यानैकसम्पादने स्त्रोदेश्चेतिसूत्रे ऋऋप्रन्तस्तत्त्वत्रसवर्णदीर्घयणोः
प्राप्तौपरत्वात्सवर्णदीर्घेऋत्वन्तसदृतिस्थितेपकादेशासोनादिवद्भावेऋकारस्याथानग्रहणेनो
पादानेऋछन्तनामितिगुणेरपरत्वेचप्ररत्वदिति प्रभ्यासत्वेनग्रहेत्वउरदिति प्रत्वेरपरत्वेहलाः
दिशेषेप्रन्तप्रादेरितिदीर्घेप्रातोलोप प्रत्वदितिरूपंस्यादितिभाष्यकाराशकायोऋऋप्रन्तसदृत्य॰
वस्यायांप्रागात्वाडुरदत्वमेवस्यादित्याशङ्कावर्णादागमिस्येतत्समानाश्रयाविषयकंवर्णाद्वयाश्र
येत्तसवर्णदीर्घत्वमितिभिन्नाश्रयत्वमितिकैयटविरोधःप्रपिच पकावोहेइत्पनेनप्रथमस्यप्रजा
देरितिचद्वितीयस्यद्विर्वचनेविरोधाभावात्समुच्चीयतइतिपक्षेद्वितीयद्विर्व
चनस्यानर्थक्यंतथाहि प्रटतेःसतिशटिचप्रटिसइतिस्थि
तेप्रथमद्विर्वचनेप्रट्श्र ॥ १०

ट् हलादिशेषेणाटकारनिवृत्तौ द्वितीय द्विर्वचने हलादिशेषः अभ्यस्तट् इति त्रयाणामकाराणां श्रवणे त्वकारयोर्वाप
रत्रपेविशेषाभावः नत्र हलादिशेषात्पूर्वमेव द्वितीयद्विर्वचने स्यादित्याशंक्य कैयटेनोक्तं नित्यत्वात्पूर्वं हलादिशेषः कृ
ताकृतप्रसंगित्वात् द्वितीयद्विर्वचनेन तु शाब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यं तद्धि कृते हलादिशेषे अटः प्राप्नोति अकृते त्वटश
ब्दस्य अनेन गत्वा ह्रस्वात्तौ गुणाइति परत्वं पश्यन्नाह स्तौतेस्तद्वाधकं मन्यते एवं हि सन्नमभ्यासवाये तु माण्णं विहितं प्राग
भ्यासविकारेभ्योगणापि कार इति परत्वेरत्वमोगेन भवतीत्यनिवार्णं द्वेगवलवदित्यपि नास्ति सम्यापि वाइत्वस्यागतेनाना
श्रयत्वात् द्वेगवार्णयोरत्रपरिभाषानुपस्थानमिति उक्तरीत्या चसन्तो हि तन्निमित्तत्वयादिनीयाकारसंपादनद्वारा श
र्वोः कारपरत्वेपेनिमित्तत्वमस्तीति इत्वपरत्वयोरेकनिमित्तकत्वं स्यादितीति दिक् अत्रेदमवधेयं समाननिमित्तप्रयुक्तत्व
मेव समानाश्रयत्वमिह विवक्षितं समानाभ्यासाश्रयत्वात् दित्वस्य परत्वस्य वर्णमात्राश्रयत्वाद्भिन्नाश्रयत्वमिति कै
यटोक्तेः नैववं र इत्वविवक्षायामभ्यासेन रस्य ईकारस्य दीर्घत्वयणोः प्रतिस्थानित्वेन समानाश्रयत्वमिस्यादिति अथ विशे
षलेखनमसंगतं स्यादिति वाच्यं तथा सत्यकारस्येव परत्वेऽपि रत्वे च स्थानित्वेन समानाश्रयत्वापत्तेः नवोक्त
स्थले इत्यासिद्धपरिहारः कथमिति वाच्यं विवक्षितस्यात्रसत्त्वात् तथा हि अंगकार्यं प्रति यणादेशोत्पत्त्याधिक
रणीभूत् यद्वार्णकार्यनिमित्तत्वाधिकरणं तत्पर्याप्तवार्णकार्योद्देश्यत्वाकत्व इद्देश्यत्वपर्याप्त्यधिकरणेकोम
ति पक्षधर्मपर्याप्तत्वे वस्त्यन्तरवनिमित्तताकत्वनत् व्याश्रयत्वेनोदाहृतेषु अंगकार्योद्देश्यत्वाधिकरणस्य
वार्णकार्यनिमित्तत्वाधिकरणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः विवक्षितस्य चांगकार्यशास्त्रोद्देश्यस्येकारस्य वार्णकार्येत
किंनिमित्तत्वात्प्रतिव्याप्तिरिति तदपर्याप्तवार्णकार्योद्देश्यत्वानिवेशः इइत्यत्र तु सप्त्र अंगकार्यं यणुद्देश्यस्य
द्वितीयस्येकारस्य वार्णकार्ये सवर्णदीर्घे निमित्तत्वं तदुद्देश्यत्वाद्वा व्याप्तिवारणाय हीति त्वमपरास्यापर्याप्तत्व

प
सि म

निवेशः सर्वेषां पदेभयपर्याप्तत्वान्न दोषः अंगकार्यनिमित्तत्ववर्णकार्योद्देश्यतयोः सामानाधिकरण्यस्य समानाश्रयत्वेनो-
द्दालनेष्टभावादसंभववारणाय अंगकार्योद्देश्यत्ववर्णकार्यनिमित्तत्वयोः समानाश्रयत्वेनाधिकरणत्वमिति विशिनष्टि अं-
गकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यताधिकरणं यत्तदपर्याप्तवर्णकार्योद्देश्यताकत्वमित्युक्ते यद्यपि सिद्धान्तः पुञ्छेतिइत्यादेर्व्याप्ति
व्याप्तिः गुणोद्देश्यपरकोपेंद्रकोरेव यणाकोद्देश्यतायाः पर्याप्तेः तथापि शब्दस्य नस् अघ्नोटिद्विनीयत्र उद्देश्यत्वस्य तन्त्रतो
नेवेत्युभयत्रपर्याप्तकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यताधिकरणयोरभ्यासस्सकाराकारयोः सवर्णदीर्घत्वरूपवर्णकार्यप्रतियोगि
कोद्देश्यत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादतिव्याप्तिः स्यादतः वर्णकार्यनिमित्तत्वाधिकरणत्वमुक्तं तयोस्तत्र वर्णकार्यनि
मित्तत्वे द्वितीययोरेव तथात्वात् तथा चांगकार्योद्देश्यत्वसमानाधिकरणं यद्वर्णकार्यनिमित्तत्वाधिकरणं तस्याः प्र
सिद्धत्वान्न दोषः द्वितीययोरंगकार्योद्देश्यत्वादाद्ययोश्च वर्णकार्यप्रत्यनिमित्तत्वात् वर्णकार्यनिमित्तत्वाधि
करणं यत्तदपर्याप्तवर्णकार्योद्देश्यताकत्वमित्युक्ते तत्रैवं नदध्यत्राव्याप्तिः द्वितीययोः सवर्णदीर्घोद्देश्यत्वपर्याप्त्यन
धिकरणत्वात् निमित्तत्वाच्च एवं पुञ्छेत्यादौ तथात्वं कोनिमित्तस्य छकारस्य तदुद्देश्यत्वाभावात् ह्रस्वस्यैव तथा
त्वात् अतः अंगकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यत्वाधिकरणं सदित्युक्ते उक्तस्थले तोगकार्यप्रतितेषामनुद्देश्यत्वान्न दोषः कृष्ण
इत्यत्राव्याप्तिवारणाय उद्देश्यत्वपर्याप्तीत्यादि तत्र ऋकारमात्रे यणादेशोद्देश्यत्वस्य अकारमात्रेचत्वनडभयनिमित्तत्वस्य ज्यु^
पर्याप्तेर्नाव्याप्तिः इत्येषादिकमग्रे वक्ष्यति उक्तपरिभाषायाः समानाश्रयमात्रविषयकत्वे अकारान्तेरोपाद्यकल्प्यते य
मि याहकप्रमाणबलाद्वा नाद्यः अनादेरिति सूत्रे सर्वपदेः षष्टिद्यतीतिरूपार्थकपदेन सामान्येवर्णाङ्गबलवदि न^
त्याश्रीयते ततसमानाश्रयांगवर्णविषयमेवेतीत्वमेव प्रवर्तते नपरत्रयामिस्मभिर्द्दितत्वात् नान्त्यः अन्तरङ्गग्रहणसार्थ
क्याऽन्यथानुपपत्ते वर्णाङ्गस्यबलवत्त्वज्ञापनमात्रेणोपक्षीणतया समानाश्रयमात्रविषयकत्वपर्येन्तेन तत्सामर्थ्यात्

वेयण्वद्द्यस्यैकोदेशपकत्वरूपसमानाश्रयत्वस्यैव तद्विषयतया पर्योक्तसमानाश्रयत्वाभिप्रेतेश्च किं चैवं सौस्थितिरित्यादौ
समानाश्रयेत्वापि नत्वादकृतव्यूहपरिभाषया अपि तद्विषयत्वप्रवृत्तिः स्यात् न चेष्टापत्तिः मेड्रोमित्यादौ तदप्रवृत्तिः
प्रसंगात् न च तत्र समानाश्रयत्वेनास्तीति वाच्यं समानाश्रयत्वेन वार्णादांगं बलीय इति हि प्रसंगादिति कैयटेनोक्त
त्वात् एतेन युगपत्स्वामिस्थलमात्रविषयकत्वमस्या इत्यपि निरस्तं हेतुः प्रत्ययनिमित्तकतया पूर्वं प्राप्त्यभावात् किं च
विश्ववाह् अस्य इत्यत्र संप्रसारणं बहिरंगगुणे कार्ये असिद्धमिति यस्यान्तरंगकार्यं प्रसज्यते तस्यैव बहिरंगस्याऽसिद्धत्वे
स्यात् तत्र आऽन्वग्रीरित्यादौ बहिरंगस्याप्युठो यणः प्राप्त्यभावादसिद्धत्वेन प्राप्नोतीति नाजानन्तर्य इति निषेधोऽभाष्य
कौरैरुपन्यस्तोऽनर्थकः स्यात् अपीत्यप्येतेस्य च बहिरंगस्यैकादेशस्याऽसिद्धत्वप्रतियोगिनः कप्रसक्त्यभावादेवासिद्ध
परिभाषाप्रवृत्तिविरहेष वत्वकोऽसिद्ध इत्यत्र ग्रहणेन नाजानन्तर्य इति परिभाषाज्ञापनस्याप्युपपत्तेश्च न चैवं य
योदेशापत्तौ बलयापत्तिः ज्ञापकसमानदेशानस्या नपपत्त्याविषयतया तदसिद्धेरिति वाच्यं लस्यान्तरंयेन तत्त्वक
ल्पनात् अन्यथा ज्ञापकसमानदेशानियमेन वापि कार्यकालपक्षे बलयापत्तेः आश्रयेण्येन तत्र हेतोर्यत्र यावद्य
त्र नङ्गोऽङिःकरणं ज्ञापकमिति सीरदेवादिभिरुक्तत्वाच्च अन्यथा तत्कौन्तेरान्त्वास्तहनौ लघूपधत्वाभावादेवादेव गुणप्रस
क्त्यभावात्तन्निषेधार्थं ङिःत्वस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः च्यवेनेत्यवेतेऽरित्यादौ गुणे कृते एकादेश इति भाष्यसंकारोक्तेश्च अत इत्यत्राऽल्लो
पस्य कैयटेनोक्तत्वाच्च न च तत्र समानाश्रयत्वमेव आंगकार्ये अल्लोपे ऊट्श्चस्य अकारस्यैव वाणि कार्ये संप्रसारणाद्धेति
पूर्वरूपनिमित्तत्वात् संप्रसारणाच्च परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यादिति व्याख्यानात् तदप्यर्थामोदेशपनाकत्वस्य च
सत्त्वादिति वाच्यं तत्र निमित्ततावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वेनाप्युद्देश्यतायाविषयवर्णापत्त्वात् उक्तपूर्वरूपवाच्यत्वस्यैव
निमित्ततोद्देश्यतोभयावच्छेदकत्वात् अन्यथा आहुरित्यादौ आल्लोपपूर्वत्वयोराश्रयत्वाभिधानस्याऽसंगत्यापत्तेः न

प
सि स.
12

नेदं विग्रहस्य त्रयाणामपि प्रादेशस्य सिद्धौ सर्वोक्तव्याश्रयेषु दोषापत्तिरिति चेन्न तत्र वाक्ये णि दोगामित्यस्याश्च नित्यत्वात् नन्वत्र
प्रवृत्तिः तत्र वर्तमाने छोरिति सन्नन्तनिर्देशः नचाऽवस्यस्यानुपादाने स्यान्निवर्तनेन तकोऽनिषेधार्थं तदिति वाच्यं अवश्य
स्यान्यार्थमावश्यकत्वात् नवतत्रमानाभावः षाष्ठभाष्यस्यैव तथात्वात् अन्यथा श्रोगत्वात्रशाले क्तनेन कुप्रसङ्गाभावात्
दसंगत्यापत्तेः नेन सर्वोक्तव्याश्रयेषु न दोषः नवसन्नन्तनिर्देशस्य प्रकृतपरिभाषायाः समानाश्रयमात्रविषयकत्वत्ताय
कत्वमेवास्त्विति वाच्यम् विषयविशेषावच्छेदेन संकोचे गौरवात् निरुक्तसमानाश्रयत्वस्य गुरुत्वाच्च नत्वत्रनकुप्रसक्तिरे
वनास्ति अकृतव्यूहा इति न्यायात् सैवं नस्याप्यतिस्यत्वेमतन्नन्तनिर्देशास्यमानत्वात् एवं च नञो डि. त्वे गुणनिषेधार्थमेव सी
घु^ वेदेवा[illegible]क्लित्वपथ्यापृतानिभाषाया एतेन नञोऽडि. त्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकं समर्थानामितित्वमात्रसमर्थः सत्रे ऽकर्तव्य
क्रियते समर्थानां प्रथमाद्वेति भाष्यस्वारस्यादित्यपि व्याख्यानम् अथ णालोपश्चस्यत्रापि सनन्तत्वात् स्यानुहस्यापत्तौ ह्रः हुरो इत्यादौ
छुस्य^ वितकस्यलोपो न स्यात् नचानुवृत्तिसामर्थ्याच्छुरच्छकारस्यैवात्रोपादाने रेफोत्तरच्छकारस्य ग्रहणाभावे न स्यादिति वाच्यं
वकारमात्रानुवृत्तेः संभवात् छकारस्यानुवृत्तावैवमानाभावात् अत्राहुः सनन्तविनक्तौ द्वावपि निर्दिश्येते नचसमाहारद्वं
द्वे एकवचनस्येतरेतरयोगेन बहुवचनस्यापत्तिरिति वाच्यं छकारयोस्समाहारद्वंद्वं कृत्वा वकारेण सहेतरेतरयो
गेद्वंद्व इति व्याख्यानात् आदेशोपि द्वितीयशकारप्रश्लेषः यद्वानव्याख्येतिमच्छेः परस्यानिष्टायां नत्वनिषेधालिंगात् पुर
स्य छकारस्य णालोपश्चस्यत्रानयः छलोपं विना रेफान्यरत्वाभावेन नत्वप्रसक्तिविरहात् इति दिक् प्रकृतमनुसरामः अव उ
छ^ त्वस्य मूर्च्छाहरणे तु मूर्च्छा स्त्रवेति अन्यथा ऊटः स्थानिवत्वाग्रहणे न स्यात् नचाऽतिदेशानांसाधयाऽनिवर्तक[illegible]त्वात् अथम त्वा^
त्राच्वं भविष्यतीति वाच्यम् विधिग्रहणसामर्थ्यात् साश्रयनिवृत्तेर्वेति निर्देशादभावस्याप्यतिदेश इत्यस्य च समाणत्वात् १५
ननु आदेशानवर्धाम्याश्रयस्य ऊटोन यणिनिमित्तत्वे यणनिमित्तस्य वऽकारस्यनादेशानवर्थाम्याश्रयत्वं तस्य समुदायेपर्यामेरि

निचेत्रग्रन्तर्वेधानामनेकांतत्वादेकांतत्वेपिपूर्वप्रबंधमित्वाहकारस्यैवादेशत्वपर्यायस्याश्रयत्वात् एवमभिगत्येत्यत्रापिमकार
लोपस्यपरनिमित्तकत्वात्स्थानिवद्भावेकृस्वस्यापिनिहन्तीतितुक्नस्यात्नन्वत्राप्यंशत्वत्रासिद्धोलोपस्यपरनिमित्तकत्वात्तस्य
स्थानिवद्भावेषष्ठ्यः कः सीतिकत्वस्यादितिकुतोनप्रसङ्गदाहनमितिचेन्नपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यनेनैवनिषेधात् परस्मि
न्नितिकिं युवजानिः जायायानिङ्आकारादेशत्वात् पूर्वस्ययकारस्यलोपोव्योर्वलितिलोपेकृतेऽस्यस्थानिवद्भावोमाभूत् व्या
घ्रस्येवपादाववस्याघ्रपात् पादस्यलोपोऽहस्त्यादिभ्यइत्यपरनिमित्तकोलोपः ततोगर्गादित्वात्यञ् वैयाघ्रपद्यः पादः
पदितिपद्आदेशेकार्येऽकारलोपस्यनस्थानिवत्त्वं नचवचनसामर्थ्यपदादेशस्थानिवद्भावेन पादेनेत्यादावप्याप्तेः
द्विपदिकादित्यत्रपद्भावस्यचारितार्थ्याच्च तत्रपादशतस्यसंख्यादेर्वुन्लोपश्चेतिवुन् अकारलोपश्च नचपुनर्लोपवचन
सामर्थ्यात्तत्रापिस्थानिवद्भावः यस्येतिचेतिलोपेसिद्धेपिपादेनेत्यादौनपद्भावः निमित्तकत्वाभावात्तस्यपरवद्भावाभावा
त् पादस्यलोपइत्यस्यतुनसामर्थ्यं व्याघ्रपादित्यादौभसंज्ञाविरहेसावकाशत्वात् परस्मिन्नित्युक्तेत्वैयाघ्रपद्यइत्या
दौपद्भावस्यसावकाशत्वात् नचैकादेशस्यस्थानिवद्भावात् वर्णग्रहणेजातिग्रहणादचोरादेशेपित्सुवृतेः अतए
वआयसौगौमतौवानुरोश्चानडुहौइत्यादावेकादेशस्यादिवद्भावेनप्रसक्तौनुमामोन एवंपरस्मिन्नित्युक्तौ औत्वा
हौइत्यत्रपकादेशस्यादिवत्त्वात्भसंज्ञायांवाहऊठित्यस्यऊठ्स्यात् उदकंवहतीतिउदवाहः कर्मण्यण् उदकस्योदः संज्ञा
यां वाह्यादित्वादिञ् औदवाहिः अत्रेऽत्ययमकारस्य टेरेत्वं अपरनिमित्तकं नतस्यस्थानिवत्त्वात्यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरि
तिलोपः स्यात् पूर्वविधाविति किं नैधेयः नियवीद्भावः किः आतोलोपः व्यचः इत्यस्थानिवदितिठक् अल्लोपस्यस्थानि
वत्त्वात्अचकत्वात्तउकविधौप्रहणानिर्भाभूत् अचकेबाह्यकार्याणामप्रवृत्तेः नचपूर्वस्येतिपाठेपिकार्येकर्तव्येइत्यर्थस्या
देपसंभवाद्धिधिग्रहणावैयर्थ्यं पूर्वस्यपूर्वस्मादितिसमासद्वयलाभार्थत्वात् पंचमीसमासोदाहरणंतुनत्वंनीतिप्रागे

प्र॰ वोक्तं ननु असिद्धं वहिरंगमन्तरंग इत्यत एवैतत्कृतार्थं न च नाजानन्तर्य इति निषेधः यत्रान्तरंगे अव आनन्तर्यं तत्रैव तदिति कैयट
सि॰ सु॰ सिद्धान्तात् अत्र तु वहिरंगे यणि अजानन्तर्यस्याः प्रतीतत्वात् मैवं यत्रान्तरंगयोर्मध्ये अन्तरंगे जानन्तर्ये न तत्र तन्निषेधप्रवृत्ते
13 र्हरदत्तेन तथाकारात् अत्रेत्यं प्रत्यवतिष्ठन्ते यत्रान्तरकालप्रवृत्तिके अजानन्तर्यमपेक्षते तत्राऽसिद्धं वहिरंगमिति परिभाषा
न प्रवर्तते इति कैयटमतमेव युक्तं न तु द्वयोर्मध्ये अन्तरं तत्रेति हरदत्तमतम् एवं च दधिस्त्यत्र पतते इत्यस्य प्रवृत्तिमाशंक्य
वहिरंगत्वेन गुणस्याऽसिद्धत्वादिति भाष्यहरदत्तायुक्तस्याः संगतिप्रसंगात् एवं प्रवृत्तिके गुणेऽजानन्तर्यसत्वेन निषेधाप्रवृत्तेः
कैयटरीत्यात् गुणेन रप्रवृत्तिके पेत्वे अजानन्तर्येन पेत्वेन निषेधाप्रवृत्तस्याव हिरंगत्वेनाऽसिद्धत्वोपपत्तेः न धातुलोप
इति सूत्रे प्रेद्ध इत्यत्र वहिरंगत्वेनासिद्धत्वमाश्रित्य समादधता भाष्येण विरोधाच्च किंच न पदान्तेति सूत्रे दध्यत्रेति हृति
ग्रंथसंपादनस्यानिवत्वनिषेधसामर्थ्यात् वहिरंगपरिभाषाप्रवृत्तिरिति हरदत्तोक्तिविरोधः तद्रीत्या वहिरंगे यणि अ
जानन्तर्यसत्वेनं जानन्तर्य इति निषेधात् देवतद्प्रवृत्तिसिद्धेः सामर्थ्यानुपपत्तवनवैयर्थ्यात् किंच संयोगान्तलोपे यणः
प्रतिषेध इत्यस्य वहिरंगपरिभाषया प्रत्याख्यानपरभाष्यवार्तिकविरोधः वहिरंगे यण्यजानन्तर्यसत्वेन वहिरंग
परिभाषाया अप्रवृत्त्युपपत्तेः तस्माद्धरदत्तमतं पूर्वापरग्रंथविरोधाद्भाष्यविरोधाच्चोपेक्ष्यमिति अत्रेदं विचारणीयं
यत्र कार्यविधावानन्तर्येण चोराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषायाः यथाऽत्यसृरिति तत्र हीकोयणचीति
वचनादिग्वोराश्रयणमिति अस्मिंस्तु प्रतिषेधसूत्रे नास्य चोराश्रयणमितिनावत्र धातुलोपसूत्रे कैयटग्रंथः नत्राऽचोरि
तिहित्वं विवक्षितेन नवा नायः धर्मिग्राहकमानविरोधात् षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्रान्तरंगेऽन्तरंगे हयानन्तर्यस्यानपेक्षितत्वात् य
णः परस्य समषत्वविधानात् ह्रस्वस्य तुग्विधानाच्च न हितीयः दध्यत्रेत्यत्राप्यवः परस्य परोहित्वविधानादजानन्तर्यस्या १३
दुक्तनिषेधापत्त्या स्थानिवत्वनिषेधसामर्थ्यानुसारस्यावश्यकत्वात् न च यत्र परवर्तिनोऽचो निमित्तत्वं तत्रैव नाजानन्तर्य इ

तिनिषेधप्रवृत्तिः यथाऽक्षद्युरित्यादौ दध्येत्यत्र तत्पूर्ववर्तिनएवतस्येतितन्तत्प्रवृत्तिरितिवाच्यं धर्मिग्राहकविरोधात् वहिरं
गेऽप्यन्तरंगानन्तर्यस्थलेतापिनायाः परिभाषायायत्रान्तरंगेऽन्तरंगानन्तर्यन्तत्रैवप्रवृत्तिरित्यस्यार्थस्यदृष्टत्वात् तस्मादयमग्रहरद
त्ताभिप्रायः अन्तरंगेतिहित्वंविवक्षितमेव तदाश्रयणंचान्तरंगेवहिरंगेवेत्यत्रनाग्रहः ज्ञापकेवहिरंगपदस्यान्तरंगानन्तर्या
पेक्षयामपिलक्ष्यानुरोधेनतन्नियमस्यपरिभाषायामनन्तर्भावात् अतएवविहितत्वमितिकृत्वेति यणादेशेकृतेवलादिलक्षण
इट्प्राप्नोतिस्थानिवद्भावात्रभवतीतिभाष्यकृद्भिरुक्तं नाजानन्तर्यइतिनिषेधाऽप्रवृत्तौवहिरंगपरिभाषयैवगतार्थ
त्वापत्तेः किंच कर्त्तृर्थमित्यत्ररेफहयश्रवणार्थं उरण्रपरसूत्रेपरेणणग्रहणमस्तु इत्याशंक्यरेफादेशस्यकृतेपिरप
रत्वेरोरीतिलोपस्यावश्यकतयारेफहयश्रवणंनास्तीतिभाष्यएवोक्तं तत्रासिद्धपरिभाषाप्रवृत्तौनुलोपानुपपत्त्यारेफ
हयश्रवणार्थत्वस्यनिर्वाधत्वापत्तेः पूर्वप्रवृत्तयणादेशेऽन्तरानन्तर्यसत्वेननाजानन्तर्यइति निषेधप्रवृत्तावेवतद्भा
ष्यस्यसामंजस्यात् उत्तरकालप्रवृत्तेस्तुलोपस्यपूर्वोक्तरीत्यास्वरूपेतित्वेनउक्तनिषेधस्ययोजयितुमशक्यत्वात् एतेनतत्र
त्योक्तपूर्वपदविरोधोद्भावनेनहरदत्तमतदूषणमप्यपास्तं सिद्धांतविरोधस्यकैयटमतएवोद्भूतत्वात् नपदांतेतिसूत्र ष्ट^
स्थग्रंथस्यचनाजानन्तर्यपरिभाषाव्यतिरेकेणापितत्रनानुपपत्तिरित्याशयेनप्रवृत्तत्वात् कैयटमतेपिअजितिहित्वस्या
विवक्षितनयाहुरहमत्यादिस्यादौपत्वस्यतिषेधप्रवृत्त्यापत्त्याश्रस्वस्यपितिकृतीतितुगागमापत्त्याअसिद्धानलोपइतिभा
ष्योक्तानलोपः सर्वस्यपेत्यसिद्धंवहिरंगमितिचेतिकैयटोक्त्यावविरोधात् अनित्यत्वोक्त्यपनपेश्यत्वहरदत्तमतेपिसा
ष्ट^ म्यात् यत्तुपतयेहस्थस्याचःस्थानेजायमानत्वेपिश्चवआनन्तर्याभावान्नदोषइतितदसत् आनन्तर्यस्य वहितपूर्वापरी स्त^
भावोवानिमित्तकार्यिणोरन्तरस्यावनवा नाद्यः अजितिहित्वविवक्षायामेवपर्यवसानात् नांत्यः पवावेदमित्यत्राप्य
सत्वात् यणः प्रतिषेधइतिवार्तिकप्रत्याख्यानस्यचफलोलोपादित्येतदभिप्रायकत्वादेतन्नप्रतिषेधानित्यत्वाभिप्रायक
भि^

प्र· त्वाद्वाऽसिद्धपरिभाषायाः कार्यकालत्वेपि तत्परिभाषाया यथोद्देशत्वपरत्वाद्वेति दिक् अत्रायं सिद्धान्तः अन्तरंगं बलवदिति परि
सि·सू· भाषा निरपवादा असिद्धं बहिरंगमिति तु क्वचित्सापवादा यत्तु विप्रतिषेधसूत्रे पूर्वं परिभाषागतार्थेति भाष्यं तदभ्युच्चयमात्र
मिति भाग्ना हलि कैयटलघुविवरणकारादयः वृद्धहि विवरणकारास्तु नाजानन्तर्य इति परिभाषामास्तु तज्ज्ञापकेनाऽसिद्धप
रिभाषाया अनित्यत्वस्यैव ज्ञाप्यत्वादित्याहुः नाजानन्तर्य इति भाष्यमप्यसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वपरतयैव नेयमिति
दीक्षिताः अत एव हलि कारसीरदेवाभ्यामुक्तं नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रे कृतितु ग्रहणेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्य
ते तेनामूश्यत्र बहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेनान्तरंगमुत्वं सिध्यति एवं च यथेप्यत्र बहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वात्
वस्वेकाजाद्घसामितीट् चनभवतीति अत एव बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यासेप्यत्र बहिरंगमपित्वदापत्वं अन्तरं
गेणापिनासिद्धमिति हरदत्तः केचित्तु यथोद्देशपक्षेऽसिद्धपरिभाषायास्तत्राऽप्रवृत्त्या कार्यकालपक्षे च नाजानन्तर्य इति
निषेधात् ग्रहणं स्वार्थकमेवेत्याहुः वस्तुतस्तु विषयविशेषावच्छिन्नमनित्यत्वं समर्पयितुं नाजानन्तर्य परिभाषाध्रौ
व्यमिति भाष्याशयः न यासयोरिति ज्ञापकादेव तत्र बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः इत्यास्तां तावत् प्रकृतमनुसरामः न
तु पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्यित्वनिमित्तत्वरूपसंबंधद्वयस्यापि संग्रहसिद्धेर्विधिग्रहणं मास्तु तत्रापि पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रि
तादित्याख्येयत्वात् अन्यथाऽहे गौरित्यत्र गकारात्परस्याविधौ हृद्धेः स्थानिवत्त्वादेङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपापत्तेः सत्यं
योगविभागार्थं तत् तेन पूर्वस्य विधौ स्थानिवदेव न तु स्वाश्रयं यद्वा विधिग्रहणसामर्थ्याद्धात्वीयेः शास्त्रीये च विधि
मात्रे स्थानिवत्त्वं तेन पटयतीत्यादौ टिलोपाभाववेलायामत उपधाया इति वृद्धेर्निमित्ताभावादेवाऽभावात् टिलोपे कृ १७
तेपि न प्रवृत्तिः अशास्त्रीयस्यापि वृद्ध्यभावस्याऽतिदेशात् न तु पूर्वसूत्राद्विधिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धिः यद्वा स्थानिवदि
ति वलेनाऽभावोऽप्यतिदिश्यते उशीनरवन्मद्रेषु यवाः संतीतिवत् तदुक्तं काममतिदिश्यतां वा सच्चाऽसच्चापि नेह भारोऽस्ति

इति चेत्सत्यं तथापि पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वेन न पूर्वपरयोर्विधाविति नियमार्थत्वात् तेन ईयतुरिति सिद्धं अन्यथा इणोऽनुस्थियणा
देशो हि द्विर्वचने चीति स्थानिवद्रूपातिदेशात् इकारस्य हि त्वे तत्काले यणोऽपहारात् अन्तरंगत्वात् सवर्णदीर्घः स्यात् आश्रयत्वेन
वर्णादांगमित्यप्रवृत्तेः न च सवर्णदीर्घो नंतरं यणो बाधकाभावान्निमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वात्सवर्णदीर्घः कृतेपि य
णः स्थानिवद्भावेन निमित्तविघाताभावात् ईयतुरिति स्थिते अन्तादिवद्भावेत्यभ्यासग्रहणेन ग्रहादभ्यासकृत्वे दी
र्घेऽरणः कितीति दीर्घे तत्सामर्थ्याद्यणाभावे ईयतुरिति स्यात् उकारीयात् सवर्णदीर्घस्य पूर्वपरोभयविधित्वा
द्यणादेशस्य स्थानिवद्भावानुपपत्त्या सवर्णदीर्घस्य निमित्तविघातापत्त्या कृतव्यूह परिभाषया तदप्रवृत्तौ हि तीय
स्य इकारस्य यणादेशे पूर्वस्य दीर्घे च सिद्धमिष्टं इह संनिधिसाम्येपि स्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते न त्वादेशान्निमित्ता
स्य ^ द्धा तेन वैयाकरणाः सोवस्य इत्यत्र यणादेशस्थानिवद्भावमाश्रित्य प्राप्तोप्यचो यवायाव इति आयावादेशो न स्तः
पिचोर्यणादेशोत्तरकालं प्रवृत्त्या अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य विरहात् तदुक्तं अचः पूर्वत्वविज्ञानादेचोः सिद्धमिति
न च स्थानित्वादेशेनापहृतत्वात् कथं तदपेक्षपूर्वत्वोपादानं पूर्वत्वेनैतस्योपलक्षणत्वात् अन्यथैवं निर्णीते तत्र जग्ध्या
देशः चात्यादिस्थवधादेशश्च स्यात् तत्र हि णिलोपावित्ति पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वं णिलोपस्ततः प्रत्ययलक्षणेन
या ^ वृद्धिः तथा चानादिष्टादचो णिच इकाभावाद्यगान् इत्यनयोः पूर्वत्वं नास्ति एकदेशविकृतन्यायेन च अदिहन्त्य
हणाभ्यां तद्ग्रहणमिति चेन्न स्यातिहारातयोरप्यनादिष्टादचः पूर्वत्वात् न च स्थानिनिमित्तस्यार्थं सिद्धत्वे विशा
स्त्रीयत्वाभावाददनिर्देशानर्हत्वात्कथमादेशस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वलाभ इति वाच्यम् अचः परस्मिन्नित्यनिदे
शस्यैव शास्त्रीयकार्यत्वात्स्थानिवत्सूत्रेणान्यस्यैवातिदेशसंभवात् न पदान्तेति सूत्रे सवर्णग्रहणं ज्ञापकं चेह लिंगम् अ

प्र॰
सि॰ स॰

स्यषाल्लोपानंतरंप्रवृत्तस्यानुस्वारस्य स्वतोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादेवस्थानिवद्भावा प्रसक्त्यानत्रिषेधवैयर्थ्यात् न
न्वेवंब्राह्मणकंडूतिरितिनसिध्येत् कंडूयतेः क्विपिअल्लोपयलोपौ अल्लोपस्यस्थानिवत्वादुवङ् नस्यस्थानिद्वारानाः ना
दिष्टादचः पूर्वत्वादचः परस्मिन्नितिस्थानिवद्भावादकारेणव्यवधानान्नोवङ् नापिलोपोव्योरितिवलोपः हलिचेतिदी
र्घे कंडूर्व्वृतिरितिसंपत्तेः नचोवङःस्थानिद्वारानादिष्टादचः पूर्वत्वेपिनतस्यात्रकार्यंकिंतु वकारमात्रस्य सवर्णादे
शात्व पर्यांत्याश्रयइतितस्यापिस्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वंनास्तीतिवाच्यम् सर्वेसर्वपदादेशाइतिभा
ष्येनकंडूइत्यस्य कंडुवृइत्यादेशः तस्य कंडूरित्यादेशोकार्ये स्थानिवत्त्वसौलभ्यात् अत्राङः स्थानिद्वारकमनादि
ष्टादचः पूर्वत्वमनित्यं कंडूतिरितिभाष्योदाहरणसामर्थ्यात् तितउमाचक्षेतितावयतीतिहरदत्तग्रंथात्र अन्यथा
णौटिलोपेचतस्यस्थानिवत्त्वादचोञ्णितीतिवृद्ध्यभावेपि अततउपधायाइतिवृद्धावाकारेनस्यस्थानिद्वारउकारा
त्पूर्वत्वेनआकारलोपस्यस्थानिवद्भावात्पुकोऽलभ्यत्वात् नचपुकआकारांतस्यसमुदायावयवत्वादाकारमात्रस्य
चपूर्वत्वात्नपुग्विधावुकारलोपस्यस्थानिवद्भावइतिवाच्यम् उक्तन्यायेनआकारांतस्यापिपूर्वत्वादिति यत्तु
तितउशीयन्इतिस्थितेवृद्धिटिलोपयोर्नित्यत्वेपरत्वात्तत उपधायाइतिवृद्धिः ततष्टिलोपेआदंतस्यस्वतएवानादि
ष्टादचः पूर्वतयास्थानिवद्भावस्यउर्वारतया पुकोऽलभ्यत्वात् तस्मात्शापिणौचोश्रणेनस्यहृद्धौआयादेशेतिता
यतीत्यवरूपं नवतितिताणिवृइतिस्थितेनंतरंगत्वाद्गुणेशप्ययादेशेतितयतीत्यस्यापत्तिः अकृतव्यूहपरिभाष
यापूर्वमाद्गुणस्याप्रवृत्तेः वृद्ध्यातन्निमित्तविघातसोत्यस्यमानत्वात् अकृतव्यूहपरिभाषापाअंतरंगपरिभाषाय
वादत्वात् नचशापिगुणस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्गुणस्यनिमित्तविघातोनेतिवाच्यम् पूर्वपरयोर्विधौस्था १५

निवत्त्वाभावात् लुङि तनिना णिच्चवङ् निश इति स्थिते तनोते इँउः सन्वद्वेति श्रुयतिपदेः नभ्यासस्येति हित्वनिषेधे चङ्
हुतिना णिड्रुपरनिर्ह्रासेति टिलोपस्य स्थानिषेधात्सवर्णदीर्घे अतितानत् इत्येव तन्वतिना पदिति तत्रिवंत टिलुं पर
निर्ह्रासेति टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधे षुक्स्वाभावेणिलोपस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाहंतोलोपाभावे दीर्घे वियो
स्थानिवद्भावनिषेधात्सवर्णदीर्घे अतितानत् इत्येव तन्वतिना पदिति तत्रिवंत टिलोपस्य नित्यत्वात् अचः परस्मि
न्निति कार्यातिदेशेन वृद्धिप्राप्तावपि लक्षणान्तरेण प्राप्तवन्न नित्यत्वश्य नित्यत्वात् किंत्वनित्यमप्यनादिष्टादचः पू
र्वत्वमिह नेष्यत इत्यत्र प्रमाणं चिन्त्यमिति वस्तुतस्तु स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमित्यत्र मानाभावः अशा
स्त्रीयतयातिदेशानर्हत्वात् अत एव आङ्क्रा अत्रत्यत्र संप्रसारणे आतो लोपस्य स्थानिवद्भावात्तन्निमित्ते यणादेशे च
आक्र इति सिद्धमित्याशंक्य आतो लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति उकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादिति भा
ष्यम् व्याख्यातं च कैयटेन तत्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तद्वादेशस्यापि स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्वत्व
मविष्यति नेन दर्शित शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते तेन तत्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके इति यत्तु अचः प
रस्मिन्निति अतिदेश एव शास्त्रीयं कार्यमित्यादि तदसत् अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वविरहात् ज्ञातत् अतिदेशानिष्टशास्त्री
इत्नौ१ यतायाश्च किंचित्करत्वात् यद्रूपं वैकल्पाउपदेशाप्र सत्यामतिदेशो तेन तद्रूपनिष्टशास्त्रीयत्वस्यैवापेक्षि
तत्वात् अ म मथा अपशब्दानुकरणस्यापि साधुत्वं स्यात् असाधुत्वमाश्रित्याग साधु प्रयोग निषेधे प्रवर्तयितव्ये असाधु
त्वस्यापेक्षितत्वात् स्यापि शास्त्रीयत्वापत्तेः प्रकृतिवदनुकरणमिति हि तत्र अतिदेशशास्त्रे वा लक्षणेन नापेक्षितत्वे इति निषे

भा१

प्र॰ योऽतिदेशः तद्वत्कं चासाधुत्वं प्रकृतेपि स्थानिवदादेश इत्यतिदेशशास्त्रं अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावोऽतिदेशः तद्व
ति॰ स॰ त्कं चानादिष्टादचः पूर्वत्वमिति सामान्यान्न दोषापत्तिः अल्लकसूत्रस्य भाष्यादिस्वरसंयविरोधात् अत एव कृत्वेस्य दू^
त्र यणादेशान्यपत्तिरेव भाष्येऽप्युपलभ्यता नतु अटः स्थानिवत्त्वाल्लोपो व्योरिति यकारलोपापत्तिरपि अनादिष्टादचः पू
वा^ र्वत्वाभावादिति कैयटेनोक्तं ध्वन्यादिति सूत्रेपि आदिष्टादचः पूर्वत्वान्सवीयते क्रौ अल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वमिति शं
कायां तत्रोक्तं कौलुमेन स्थानिवदिति च समाहितम् लोपो व्योरिति सूत्रेपि कंडूरिमच्चानो लोपस्य स्थानिवत्त्वादु
वङ् स्यादित्याशंकोक्तं तस्यैव क्विवा अयङ् टकरिष्यते ऊठिवकर्तव्येनाल्लिस्थानिवद्भावः आदिष्टादचः पूर्वत्वात्
अत एव कंडूवौ कंडुवः इत्यादावुवङ्वत् ङिकर्तव्येनाल्लोपस्य स्थानिवद्भाव इति स्थानिद्वारकेत्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे
ग्ष्यमाणेन दनिस्त्यपरतया वहूनां येषामेक दर्शनं स्थान् यत्नस्य वीयानि सम्प्रगुणालोपयोस्तु स्वकालत्वा[illegible]णस्यक ङु^
ष्यमनादिष्टादचः पूर्वत्वमित्याशंक्य स्थानिनोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वान्नद्द्वारेण गुणस्यापि भविष्यतीति तत्र स्थानिवद्भा नू^
वे सति लकारेण व्यवधानादवादेशाः प्रसंगः इति कैयटेनोक्तं तदभ्युपेत्यवादमात्रम् उक्तयुक्तेः अज्झलादेशोपि स्था
निवदिति पक्षस्युपक्रमस्यालिखितत्वाच्च इयेषेत्यादावभ्यासस्यासवर्णो इति इयङ् उवङो निमित्तविघातकत्वं गुणस्योप
पादयितुं सवर्णग्रहणसार्थकस्यस्वयमेवोक्तत्वात्त न स्यमस्यात्थ्येयत्वाच्च निरायेत्यादौ चासिद्धपरिभाषया समाधा
नात् आ प्रीयमाणायामेव प्रकृतौ स्थानिवद्भाव इति पदेज स्थादेशेणोर्निमित्तत्वेनानाश्रयणात् स्थानिवत्त्वानुपप १९
त्तेः कुरी स्यैव समाधेयत्वात् [illegible] वियीयते इति विधिः कर्मणि किप्रत्ययः पूर्वस्येति शेषषष्ठी सा च न स्थाने योगा

अनुवादे परिभाषानुपस्थानात् एतेन आयन्नास्त्विति व्याख्यातं इणो यण् असोरल्लोप इत्यनयोः स्थानिवद्भावेन अनादि
त्वात् आट्प्रवृत्तेः पूर्वस्य तदवयवस्य तद्विकारस्य वा विधौ विसर्ग्याद्यागमादिविधावपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेः अच इ
त्यत्र त्वादेशपदस्य समभिव्याहारात्स्थानषष्ठी इहापि स्थाने ग्रहणानुवृत्तेर्वा भाष्ये तु निमित्तापेक्षत्वादेशापेक्षत्वं वा
पूर्वत्वमित्यपि पदद्वयमुक्तं वैयाकरणादौ तु पेर्वोः सिद्धत्वान्न दोषः नाजानंतर्ये परिभाषात्वं नित्यानवनिमित्ता
पेक्षमिति पक्षे वैयाकरणादौ कथमतिप्रसंगो घोरेव निमित्तात्पूर्वत्वादेशो स्वविधेयत्वादिति वाच्यं नयोरपि तदव
यवत्वादिति न्यासकारः अत्र विधिरिति भावे किः पूर्वस्येति कर्मणि षष्ठीत्यपि बोध्यं ननु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वे ह्वाभ्या
मित्यादौ त्वदाद्यत्वस्य स्थानिवद्भावात्स्त्र्यपि चेति दीर्घ ईः यतीति ईत्वस्य स्थानिवत्त्वादिगंतलक्षणो गुणो लवनं लावकः
स्यादौ गुणवृद्ध्योः स्थानिवत्त्वादवावादेशौ न स्यातां इति चेन्न अत्र भाष्यस्वाश्रयापत्तेर्विषयो भविष्यतीति यद्यपि वि
धिग्रहणसामर्थ्यात्स्थानादेशस्वाश्रयनिवृत्तिरिति सिद्धांतस्तथापि द्वयोरेकस्य उत्तरत्र देयग्रहणे किरतौ लवने इ
त्यादिनिर्देशात्सिद्धिरिति कैयटः पूर्वत्वं चाव्यवहितसाधारणं पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमित्यादिदर्शनात् पूर्वस्येति
साक्षादुपादानान्नास्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यस्यानुपस्थितेः एवं च स्वरविधौ स्थानिवद्भावनिषेधोपि संगच्छते चिकीर्षकः
इत्यत्र सनकारापेक्षया ईकारस्य कषकाराभ्यां व्यवहितत्वात् स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति समस्तत्वेपि स्थानिवद्भावे
तदभावात् अत एव च ङपरनिर्ह्रासे निषेधोपसंख्यानं वक्ष्यते नेनपटयति अवधीदित्यादौ स्थानिवत्त्वे भाष्यमतेवधा
देशस्याऽदंतत्वात् आर्द्धधातुकस्यस्य विषयसप्तमीत्वात्तस्यादिप्राग्उक्तं नच पटयतीत्यत्र सत्वं नास्ति उत्स्यांतर्वर्ति
विभक्त्यापदत्वाजश्त्वापत्तिः तद्विधौ स्थानिवद्भावनिषेधादिति वाच्यं कर्मसमर्पकात्प्रातिपदिकाद्वा णिजुत्पत्तेः स

मा०

निमित्तात्पूर्वत्वेऽप्यस्मात्परयणादेशनिमित्तादाकारादयं व्यवहित इत्यपूर्व उकारो न भवतीति तस्य यणादेशो न निषेधे + २

सि॰ म॰ मु॰ वंतादितिपक्षेपिषष्ठाविहुवदित्यतिदिष्टमसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधात् एतेनपट्व्यास्त्व्याइतिसर्वहस्वक्रत्वान्नईभिषि

17 क्रमेतन्नत्रोदाहरणमितिभाष्यंव्याख्यातं तथाहिपट्वीआइतिस्थितेपरयणादेशेकृतेयणःस्थानिवत्त्वेनस्यात्

अतोव्यवहितस्यापिपूर्वत्वाद्यणासिद्धम् नचपूर्वयणादेशएवप्रथमंस्यादितिवाच्यं परयणादेशस्यनित्यत्वात्

नचसतिस्थानिवद्भावेपूर्वयणादेशस्यापिकृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यत्वमेवेतिवाच्यं तथापिशाद्धपरविप्रतिषेधेन

परयणादेशस्याप्यधिकबलत्वात् पूर्वापरविषयभेदादेकस्यापिलक्षणस्यभेदात् एकस्यचकार्यित्वनिमित्तत्वयो

र्विरोधात्परत्वेनव्यवस्थाश्रयणात् नन्वेवं कर्त्रीह्र्वीइत्यत्रस्वरोनस्यात् कर्त्रीआइतिस्थितेहियदिनित्यत्वात्पर

यणादेशःस्यात्तस्यस्थानिवद्भावात्पूर्वस्ययणः ततउदात्तयणोऽनंतरआकारोनेतिउदात्तत्वंनस्यात् ईकारस्यानुदा

त्तत्वात् यद्यपिबहिरंगत्वादसिद्धत्वेपूर्वयणादेशस्तदाङीपउदात्तत्वंतस्यापियणाआकारस्यतदितिसिद्धं मैवं पूर्वयणा

देशमेवोदात्तस्थानिकमाश्रित्यविभक्त्युदात्तसिद्धेः नचपरयणादेशेनव्यवधानेस्वरविधौव्यंजनस्याविद्यमानवद्भावात्

भाष्यकारास्त्वाहुः स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकाणामनीतिक्रमः प्रक्रियादशायामावश्यकः तथाहिनाम्नाहीन

विशेषणान्यायेनप्रथमंसामान्यंअभिधीयतेततस्तदाश्रयोद्रव्यं तस्यलिंगसंख्याशक्त्याश्रयत्वेनांतरंगत्वात् ततो

लिंगं द्वित्वादिसंख्यायावस्त्वंतरापेक्षतयाबहिरंगत्वात् द्वित्वादिव्यवच्छेदकतयाप्रकृतस्यापितस्यात्वात् ततः

संख्या कर्मादिकारकशक्तीनांद्रव्यविजातीयक्रियापेक्षतयाबहिरंगत्वात् ततःपरिशेषात्कारकमिति एवंचा

र्थप्रतीतिक्रमेणैवशब्देकार्याणिप्रवर्त्तंते अतोविभक्तिनिमित्तकयणादेशादीकारनिमित्तकयणादेशएवबलवा

न् एतेनशाद्धपरविप्रतिषेधोप्यपास्तः बहिरंगस्यासिद्धत्वादंतरंगस्यबलत्वात् अतोनेदमुदाहरणं अकृतव्यूहपरिभा

घावनित्येति स्यादेतत् स्थानिनोयत्रकार्यं निमित्तत्वेनाश्रयणं तत्र स्थानिवत् उक्तानाश्रयणेऽपि नोत्वः
स्मिकार ... पिता ... द्वस्यसमः धक्षेत्यादौ अल्लोपयणादेशयोः स्थानिवद्भावेन संयोगसंज्ञाविरहात् गुरु
त्वनिबंधनस्य ताऽनुपपत्तेः द्विर्वचनवरेयलोपानाम् ... पादानाद्यत्तिस्य अनचीति पदान्तात्तस्य दश
स्य ... पवत्तत्राश्रयणे न त्ववश्यं निग्रहमपदे स्थानिवत्त्वा प्रसक्त्यात् ... लाघवं तत्र वरेयलोपेऽचो
नाश्रयणेऽपि आकारलोपविधाववचिक्लितीति प्रकृतिराश्रितैव तत्कथं भाष्ये वरे ... इति सैवं पञ्च
वयवस्याः कारस्य प्रत्ययत्वाभावात् अजादौ प्रत्यये परे एवाकारलोपविधानात् अजरूपस्य त्रकस्य सालो
न्यस्येति अल्लोपे तस्य स्थानिवद्भावात् कलोफलीति ... लोपो न स्यादिति लुविधेयः स्यात् ... त्रालो
पस्य स्थानिवद्भावादि दानेनतद्विरहात् ... स्यात् नायः नियोयत्र जगत्यादेशप्रसंगात् तत्र णेरना
श्रयणेन स्थानिवत्त्वाऽनुपपत्तेः अकृव्याशामित्यत्रयैवेवस्य कारलोपस्य अलव्याशामित्यत्रेदमे
विनिर्वृत्तस्य अजन्त्याशामित्यत्र जनतनन ... स्माद्यत्ययेनतदि जनीप्रादुर्भावे इत्यस्माद्धातोर्डसत्वात्
स्मीये विभाषेत्यात्रविकल्पस्य याशामित्यत्र योहलीत्यात्वस्य प्रसंगात् सर्वत्र स्थान्याश्रयणात्
द्वितीयपक्षे तु नायं दोषः ... स्वविधावपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेः अत्र भाष्ये अविशेषेणोत्येवपतोस्
कः स्वाश्रयकार्यनिवृत्तेरुक्तत्वाद् अकारलोपादीनामप्रसक्तेः संयोगसंज्ञायाः पूर्वपरोभयविधित्वेन
स्थानिवत्त्वाः प्रसक्तेः अस्यायांतवाणांवस्तस्य वक्तुतत्वात् तदेववाः विशेषेणोत्यत्र ज्ञापकं लभ्यवाऽदेहत्य
त्रलग्यदगांत्वावशपके अङ्गहीत्यत्रवकारस्याः फलत्वात् ... तीत्यत्र तत्प्रकृतिकृतमानेनयमाश्रीय
ते स्थानिवत्त्वकृतेन त्व्यवधानस्य विधानकं वचतमामर्थ्यात्तत्र प्रवृत्तेः अनपवदतनन मित्यादौ नाति

१३२

पु॰
सि॰ कौ॰
१

प्रसंगः इति समासमेव स्यात् स्यादेतत् सर्वविधावितिपंचमीसमासोमास्तु वैभिदितो माश्यितिकः अपीप
चन्निति भाष्यादाहृतस्य त्रयस्यान्यथासिद्धेः तथाहि वैभिषशाहुस्व नित्यत्वादलोपे न तत्प्रकारइतीटप्र पयह्लो॰
निषेधः स्यात् उपदेशेत्वस्यप्रकारविग्रहदाते वेत्युभयत्रविशेषणत्वात् हिः प्रयोगस्य द्विवचने अलोपस्य
स्थानिवत्वेनत्यवधानान्नोक्तनिषेधस्तु कृते तत्र विहितविशेषणाप्रयाणान्त् त्वचम्पयइ. तादेवोत्पन्ना
उपदेशेयप्रकारवभिरंदतितत्तो त्रुत्यतेः मथितपाणमस्यमाथितिकः तदस्यपण्यमितिठक् तस्यइकादे
शः यस्येति चेत्यलोपः तोंतत्वात्काद्देशोपि न प्रसज्यते तस्यैकस्यत्रस्थान्यादेशयोरकारस्योच्चारणार्थ
तयावर्णमात्रस्य स्थानित्वादलविधित्वादतल्विधावितिइकादेशस्य स्थानिवत्वनिषेधात् समुदायस्य तथा
त्वेपि संनिपातपरिभाषया समाधानात् अलोपस्याऽज्ञादित्वनिबंधनमसंतन्निमित्तकत्वात् तकारो
ऽतत्वमादाय अज्ञादित्वविघातकइकादेशस्य प्रवृत्तेः अपीपचन्नित्यपि न प्रयोजनं न तु केचित्संमतीति इका
रलोपे एकदेशविकृतन्यायेन फेरत्यस्याभावापत्तेः फो तरत्वेतादेशो वा इ. कारस्य तदकारेण सह
पररूपे तस्या परं प्रत्यादिवद्भावात्फिग्रहणेच ग्रहणात् किंनभवेदिति न सादेशः स्यात् स्थानिवद्भावेन तथा
लोपस्य पररूपस्य वा व्यवधानान्नेति चेन्नैवं नेरनन्तरलक्षणफिः संभवतीति तस्मादवर्णस्य लादफिल
डादेशस्यैव फेन्नसादेशविधानात् नचसिवा माइवर्णालुङादेशस्यैव फे रत्नइति वाच्यं परमादवर्णस्य
वलवत्वात् विप्रतिषेधेपरमितित्यायात् अतएवभवतेयङ् लुगंतालुङि. अबोभवन्निति माधवः नैवेव
मदम्यस्यादित्यस्यैववारणार्थं पंचमीसमासावश्यकत्वं पररूपेफस्याभावात् अलविधौ अनादिवद्भावा २८
नुपपत्तेः फकारस्य अदादेशकर्तव्ये अलविधित्वेनस्थानिवद्भावासंभवाच्च अत्राहः नेहसाहचर्यं नि

यामकतया भगवताभिमतं अपीपचन्नित्युदाहरणात् द्विविधत्वविति सूत्रे केवलोर्थग्रहणेनस्याः नित्यत्वात्
म॰ तस्माद्वोभुवृविति वक्तव्ये भ्रात इति नियमस्तस्य स्थितिः प्रत्ययमाश्रित्य योजनस्यामत्तमावे विषय इति माधवादिभि
म॰ रुक्तत्वात् अभ्यस्तमात्रस्य नमोऽङ्घीरत्वात् तन्नियमस्य लाघवात् सामान्यविषयकत्वेपि अदभ्यस्तादित्यदादे
शेः वोभूवदिति रूपांतरमस्ति नियमेन तत्त्वकोणावाधकत्वात् अवोभवन्निति तत्र्चिंत्यमेव अभ्यादेशस्य
अत्राद्रु॰+ इत्यभत्वात् + समथितयतेः क्विपि टिलोपणिलोपयोर्वैरह कस्येति लोपे च मथित् तेन च इति ट इति टक तस्मे कार
पार्थेयं वमी समास आवश्यकः यत्तादृश कल्पनायां च माथितिक इति भाष्योदाहरणस्यैव मानत्वात् नवैवंविग
एय्येति न स्यात् अयादेशे कृते अल्लोपस्य स्थानिवत्वात् अत्र गमय्यैत्यादिमि त्तच विनार्थं तयोः असामर्थ्याधिवि
रहात् मैवं स्ववस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्याः नित्यत्वात् तथा चाष्टमे दरददत्तेनोक्तं अनित्यः स्ववस्माद्विधौ स्थानिव
सेटि॰ द्भावः निष्ठायां सेटि इत्यादिति तथाहि ननावदतिर्याग्रन्थेनत स्यंतात्तदसंभवात् नवसेत्यपि तः पञ्चविरा
त्रयस्य विभाषेतिप्रतिषेधः सनीवन्तेति विकल्पितेट्कत्वादिति वाच्यं तत्रैकाचः इत्यनुवृत्तेः अन्यथादविद्रे
अन्यथादविदाति रिट्प्रतिषेधापत्तेः यदि च स्ववस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं नित्यं स्यात् तदा निषेधाः प्रसक्तपव
णावाख्यवधानात् तस्मादनित्यत्वं ताद्यतरित बसेकाजितिसूत्रे कैयटेनाप्युक्तं स्ववस्मादपि विधावित्यनदति
त्यमिति यदि च गत इति णिलोपस्यासिद्धत्वं व्याश्रयत्वात् इत्यस्वस्माद्विति स्थानिवत्वमाशंक्य अवे
भिदध्यप्रसक्तत्वेनेति भाष्योदाहरणसामर्थ्यान्नेति माधवः यदालक्ष्वमवादित्यत्र वर्णानुपात्यपदाधिग्रहणाद्व
र्णग्रहणे चजातिग्रहणात् व्यवधानेपि न दोष इति दीक्षिताः ॥ नमयंत द्विर्वचन च यलोपस्वरस्ववर्णा
नुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च विधेये परनिमित्तो जादेशो न स्थानिवत् कानिसंति

प्र॰
सि॰ स

19

कोसल: यणावादेशयोः कार्ययोः प्रसंगेरित्यल्लोपोनस्थानिवत् न चानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादेवनतत्रेतिवा
च्यं वाक्यादयोहृत्यपदानिसंस्क्रियंतइतिपदेतत्स्त्वात् पुष्यपुष्यदइत्यादौपदोतस्माप्येत्तत्याप्यपदसंस्का
रदर्शनात् अतएवोगमेतासत्वेस्त्रीरयतीत्यत्रपदोतरत्नित्येत्तपदसंस्कारपदेस्त्रीशहेकारस्यानादिष्टादचः
पूर्वत्वाभावादिदमादेशलोपस्यनस्थानिवत्वमितिकैयटेनोक्तं पदत्वपदोतत्याप्रकृतोक्तपलस्यापितदभिमत
त्वात् इदत्तस्तुयथापिवाक्यवोनपदान्यवयुत्यार्थतेनवाक्यंतथापिवाक्यगतेस्तरत्यादिपदेषु त्याय मा
नेकावित्यादेःपदस्यासत्यपितिमित्तत्वेसंनिधानमविरुद्धमित्यनादिष्टादचः पूर्वत्वमित्याह केचित्तुगोचो॥
गोचेत्यादौचाविन्यल्लोपस्यावद्रू॰ स्फोटायनस्येत्यवड्. विधौस्थानिवत्वनिषेधः तत्रौकारस्यानादिष्टादचः
पूर्वत्वादित्याहुः धातकेइतिविषयसप्तम्याग्राह्यधातकोत्पत्तेः पूर्वमेवातोलोपप्रवृत्तेः अतएवाचोयदि
त्यत्रप्रवृत्तीवदयते अजग्रहणंकिं यावताहलेतायपवेवदयति अजेतेअतइवादपियथास्यात् दित्संयीपितय
मिति अचइत्यदतादयः वलग्रहणामामर्थ्यात्परसप्तमीपत्तोप्याति अतएवाःत्वदातेतत्पहलादेरित्यत्रादि
ग्रहणं असति दि[illegible]तस्मिन्हलेतादितिविज्ञायेत ततश्चजप्पतेमीमांसतइत्यत्रअत्रस्यादिति
[illegible]यद्विसाविषयसप्तमीस्यात् प्रागेवप्रत्ययोत्पत्तेरतोलोपे सतिहलेत्वादेवत्ववापिसृष्टादित्यादि
ग्रहणंव्यर्थंस्यादिति एवंयातेर्यड्. ञ्तान्क्विपिअतोलोपेयलोपविधौस्थानिवत्वनिषेधादाकारलोपेड
तर्यकारलोपेयातिविनिवृत्तं नचपुनराकारककारयोर्लोपेप्रत्ययमात्रश्रवणापत्तिरितिवाच्यं आलोपस्य
स्थानिवत्वात् आभीयत्वेनअसिद्धत्वाद्वा नचसम्पकंप्रत्येवकथमसिद्धत्वमितिवाच्यं चिणोलुक्यापेनतत्सं
भवात् वदयतिचवार्तिके चिणोलुकिन्ग्रहणानर्थक्यंसंघातस्या प्रत्ययत्वात् लोपस्यचासिद्धत्वादि॥

य८रू

ति अस्यार्थः क्विपो लुग्विधौ अकाकितरामित्यादौ तस्यादेर्लोपो माभूदित्येतदर्थं केवलग्रहणं वार्थं तदुक्तं तत्स
मुदायस्याप्रत्ययत्वाभावात् न चात्तकारलोपात्तरं तस्यालोपापत्तिः तलोपस्यासिद्धत्वात् न चाभेदे तदनुप
पत्तिः विषयभेदेन लक्षणभेदाश्रयणादिति भाष्येनाकेदूयतेः क्विपि केदूर्विति यलोपोदाहरणं वृत्तौ त
क्विपि स्मृतं तत्र यद्यपि प्रत्ययेन वा पितत्वात्केदूयेत्येव भवितव्यमिति भाष्यात्तथा च क्विनो वै लभ्यं तथापि
क्विनावादित्यमिति क्विन् क्विवीयेव प्रयुक्तः पाठ इति हरदत्तः अल्लोपयलोपोनच अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वुद्ध
प्रसंगः यलोपे कृते च स्थानिवत्त्वनिषेधादिति वाच्यं रुहापतेः क्तोरिति तस्य ऊठ् संभवात् न चैतत्र तुग्वद्धादे
शस्य स्थानिवत्त्वापत्तिः आदिष्टाद्वचः पूर्वत्वात् अतएव ऊठ् पुनरुक्तवद्धितिहरदत्तादयः एवं नेष्टीयतेः क्विपि
अल्लोपयलोपयोर्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिपङ्ङिलोपो व्योर्विति यलोपे नेष्टिरिति रूपं येयीयतेर्लृपयनेका
चरेति पणीयलोपे च पेपि शोत्तनकरणार्थस्मात्तद्रूपं तात क्विजादिप्रकृतेषु सर्वत्रासिद्धे चेति स्थानिव
त्त्वनिषेधाच्च स्पष्टं तेषु तेव शास्त्रिति विशेषः आकर्षिकः चरतीत्यर्थः अकर्षादि निष्ठल लितीति ककार
कारस्यादात्त्वे कार्यं पस्येति चेति अकारलोपात्तस्य स्थानिवत्त्व न च वचनसामर्थ्यगतिः कारकस्यादौ च रि
तार्थत्वात् स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति रिफा देर्व्यवधायकत्वानुपपत्तेः आनन्तर्यसंभवे व्यवहि
ताश्रयणात् न च ष्ठलोलिकरणसामर्थ्याद्दकारेणाव्यवधानेपि सवर्णसिद्धिः आकारस्यापि यद्देत इदा मन्वा
पत्तेरिति कैयटः अन्ये तु क्रुतिकृतमेवानेनयं लिकरणसामर्थ्यादाश्रीयते अन्नीत्यादौ क त्ववदिति तन्न
युक्तमित्याहुः तत्र चिकीर्षक इत्यादौ ईकारस्यादात्त्वे कर्तव्ये अतो लोपो न स्थानिवदिति बोध्यं शिएङ्कि
त्याशिंषे सवर्णान्तु स्वारयोः कर्तव्ययोः अमोर्लोपो न स्थानिवत् नतु अमोर्लोपे कृते तत्सार अन्तर

प्र॰
त्रि॰म॰

20

ृहारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात्स्थानिवद्भावप्रसक्तिरेव नास्ति न च स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति त्रि॰
वाच्यं प्रत्यासत्तेरेतेन न स्यातिदेशानर्हत्वात् यत्तु हरदत्तादिभिरुक्तं अनादिष्टादचः पूर्वत्वापेक्षेऽचः परस्मिन्नित्ययं दे
शो कर्तव्ये स्थानिवदादेशस्त्वतिदेशः प्रवर्तत इति तन्न पूर्वसूत्रेण निराकृतत्वात् तथाहि [illegible]नादिष्टा[illegible]चः पूर्वत्वमति अ॰ द॰
दिश्यते अचः परस्मिन्नित्यतिदेशो वा नाद्यः प्रत्यासत्तेरयत्वात् नान्त्यः अचः परस्मिन्नित्यतिदे[illegible]शस्य प्रकृते स्थानि
न्यप्रवृत्तेर्यथा तदादेशातिदेशमशक्यत्वात् स्थानिवत्सूत्रस्यातिदेशानर्हत्वात् आवश्यकं च हरदत्तस्योक्तं अन्य
थालोलुवः स्यादोऽयङ् वेदाङ्कृतयोर्लिङ्गुपधगुणाभ्यास्यात्तद्वारणार्थं न यथा लोपस्त्वाबेभ इतित सिद्धान्तानुप
पत्तेः स्थानिद्वारकम[illegible]नादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्यालोपस्य स्थानिवद्भावादेव गुणाप्रसक्तेस्तत्र वारयितुमश
क्यत्वात् न च तत्तत्र प्रत्याख्यानवादिनो भाष्यकारस्य स्थानिद्वारकमप्यनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति प्रमिप्रायः
आवश्यक इति वाच्यम् तत्र तत्प्रत्याख्यानेन भाष्यकृतस्तात्पर्यविरहात् यतो नानुपसर्गेऽनिष्टं तस्य भाष्यविरो
धस्य पूर्वमेव दर्शितत्वात् न च तत्र भाष्यादिके स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्यानित्यत्वाभिप्रायकमे
वेति वाच्यम् स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य युक्तिशास्त्रोभयविरुद्धत्वेन सो[illegible]दिष्टादचः पूर्वस्यादि ह्या॰
भाष्यस्यैव बलवत्त्वात् अत एव वा तत्पक्षे हवैवा तर्मीमांस्यातिनः स्कृतं भवतीत्येतदपि तयाकृतकना लिङ्गवि क॰
नाशित्वादनुमानसहकृतनायाल्पघटेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र कर्मजितो लोकः क्षीयत इति
श्रुतेः प्राबल्यमिति भामत्यादावुक्तम् अत एव केऽत्र तिनित्याद्विष्टादचः पूर्वत्वात्तु नरुवङ्-स्पक्तम् सत्य आदे
पायेऽतेनिमित्तापेक्षं वा पूर्वत्वमिति पक्षद्वये स्थानिवद्भावप्रसक्त्या निषे[illegible]धोपपत्तिः एतेनोक्तनिषेधादेव स्था २॰
निद्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य ग्रहणमित्यपास्तं केचित्तु हरित शब्दाद्व्याख्यानात्पितादि चिरालुनातीय

त्रतो लीतिलत्वे कर्तव्ये अतो लोपस्याणो लोपस्य वा स्थानिवत्त्वनिषेधार्थं सवर्णग्रहणं नच स्ववत्रासिद्धेन स्था
निवदित्यनयैव सिद्धिः नस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति तन्निषेधादित्याहुः अन्ये तु अतिप्रदे
शमेव लत्वं न चरस्येति नन्वपरसवर्णविधिप्रयोजनं वा वदित्यत्र प्रतीतिकत्वादित्याहुः अपरे तु एके तत्त्वविधे
यलकारप्रश्लेषात् तो लीतिलत्वमपि अतिप्रदेशमेव परसवर्णोऽयं त्वत्र स्तो गोरवप्रसंगात् वक्तव्यस्तु पूर्व
त्रासिद्धीयं न स्थानिवदित्यादिसिद्धिस्य सवर्णग्रहणस्य सिद्धं तेऽपि प्रत्याख्येयत्वात्त्राणं दोषस्तत्त्वविधेयं यच विषय
सवर्णविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधस्य न स्थानिनोऽनुस्वारस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधमतेनेणा उपयत्र तया
नुस्वारविधावपि तन्निषेधः इति पृथगनुस्वारग्रहणं वैयर्थ्यं तथापि परत्वपरसवर्णप्रसक्तिनीलिनिप्रिषेनीता
दीतत्रानुस्वारे न स्यादिति शंकावारणार्थं न तत् प्रतिदीव्नेत्यत्र हलि चेति दीर्घकार्ये भसंज्ञानिमित्तकोल्लो
पो न स्थानिवत् प्रतिदीव्नादिर्वैः कनिन् प्रवृत्तितदिवाजिधविप्रतिदिवन् इति कनिन् वृत्तौ उपधायां चेति
दीर्घ इति प्राप्ते तल्लोपवैकैः प्रमादाल्लिखितं दिवेर्वकारस्योपधात्वात् उपधायां चेति सूत्रे प्रतिदीव्नेत्यत्र
हलि चेति दीर्घ इति वृत्तावेव लिखितत्वादिति हृदयं यद्दीव्यतादि ... आवावक्किवंतात् क्विपि समाधेयं तत्र
प्रतिदिवन् इति नातः स्वेव धातुसंज्ञनया वकारस्योपधात्वसंभवात् नवा लोपात्पूर्वं मकारस्यैव वा नासि
कस्य क्विप् फलाभावादिति दीर्घापत्तिः अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनमल्लोपमालोच्यात एतं गस्यापि दीर्घस्या प्रहतेः
न च स्थानिवत्त्वाभावे प्रसिद्धं वृद्धिं गमि निपरिभाषया लोपस्यासिद्धत्वादीर्घा उपपत्तिः कृतित्रग्रहणेन तस्या १२
प्रतिनत्वतत्त्वापनात् यथोद्देशपक्षेऽनन्यपरिभाषायालत्वात् प्रवृत्तिः स्यात् एतभयपत्तेऽपि वाच्यत्वादित्याहुः समपि

प्र॰ सि॰कौ॰

यमे वर्त्तेनेह्ही अदृक्षित वरूलेच्छेदसीतिवल्लादेशः घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः फलोफलीतिमलो
पः पित्सकावेसिवोलोंपस्त्यप्यभाष्यकृतानंगीकारात् वार्त्तिकमतेनच्छांदसत्वात्सलोपइतिकैयटहरद
त्तादयः फणलघ्योरितिप्रत्ययतकारस्यैत्वं नचतत्रपूर्वस्मात्विधावित्युपधालोपस्यस्थानिवत्वं तस्याःनि नियः सन्नियः १
यु॰१ त्यत्वात् [illegible]कारस्यफलांनशफशीतितनशेलनगकारेकर्त्तव्येउपधालोपोनस्थानिवत् समानौ[illegible] समा
21 नस्यच्छेदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषुइतिसमानस्यसादेशः द्वितीयेभसेर्लोट तसस्ताम शपःश्लुःश्नेत्तवेगत्वा[illegible]द्वि
त्वे अभ्यासकार्ये ततउपधालोपादिप्राग्वत् जक्षतुः घसेर्लिट् अतुस् गमहनेत्युपधालोपः खरिचेतिचर्त्वे
नघस्यककारेकर्त्तव्येनस्थानिवत् अत्रवार्त्तिके स्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशोनस्थानिवत् भावरूपस्या
देशःस्थानिवदेवेत्यर्थः तेनपंचारत्न्यः दशारत्न्यः जसादिषुच्छंदसिवावचनंप्राकणौचङ्युपधायाहृस्व इति
गुणाभावेयणः नस्यस्थानिवद्भावादिगंतकालेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वर इतिभाष्यं नचेदमसिद्धप
विभाषयागतार्थमितिवाच्यं अकृतस्यहूपविभाषयापूर्वपणोःप्रवृत्तेः वड्वावहत्तर इत्यत्रस्थानिवद्भा
वात् कसानेत्यास्सवेमितिवकाराकारस्यउदात्तत्वंनभवति किंतुकपिपूर्वमित्येव अविती क इत्यत्र त
कसानइत्यस्यप्रवृत्तिरितिकैयटहरदत्तादयः किर्योः गिर्योः चुत्यत्वेपरेहलिचेतिदीर्घः प्रामेयणःस्था
निवद्भावाभावात् अववृत्त्यपिकारे भजेः किच्छक्रूगस्मृदृकटिभिदिच्छिदि[illegible]पितिरः सचकितुक्रुणोविच
न॰१ तिद्वदृत्याम् कारामाप्नुयत्यस्सेनत्रक्विड्णादित्वनावत्वेषणीयमितिदीक्षितानाः ऽ उपधायांचेतिसवर्त्वे २१
निकारोत्कीर्त्याकियोरित्यादिकमवृत्यतिपत्ताप्रयेणापिमिद्धं वाय्वोरित्यत्रलोपोव्योरितिवकारलो

पस्त्वसिद्धपरिभाषयानिषेद्धुं शक्यः अत एवोक्तं वार्त्तिके सर्वेत्त्वेवावश्यकमित्याह किलुग्यथा नवद्व-
परनिर्ह्रासे ह्रूपमेव स्यात् । सर्वत्रासिद्धे च तस्य दोषः स्यागादिलोपलत्वणत्वेषु अयमर्थः क्वौ विधिं प्र
ति न स्थानिवत् लत्वमाव णाणोलोः णिविटिलोपः क्वौ णिलोपस्य तु भयंवकारस्य किंनिमित्ते ऊठि
कार्ये न स्थानिवत् यत्तायत्रोठ् स्यदिति वृद्धिः येतु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति पठन्ति तेषामेतन्न स्यात्
तथापि पठेषते: क्वौ अतो लोपेन ऊं समकेवद्भवचने जमिकल्लत्वणोऽ जमिकृत्ते अतोलोपस्य स्थानि
वत्त्वनिषेधः स्यात् क्वौ कृतत्वात् इति तत्प्रसंगात् क्वौ विधिमिति पठेत्तन्नमः किंनिमित्ताभावाद्भवे न्येव
स्थानिवत्त्वं सर्वत्रापि किंनिमित्तकस्य णिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि णिनिमित्तकस्य टिलोपस्य स्था
निवत्त्वप्रसंगाद्ध्येतदयपतेः इदं च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टं कैयटेनापि क्वौ विधिं प्रतीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ
लुप्तमितीत्युक्तं क्वचित्क्वौ लुप्तमित्यप्यागृहीतमपि तथैव तन्नदर्शनात् अत एव व्याख्यातं व्यस्येति सूत्रे स्यावि
यते: सावी: लूनीयतेर्लूनीरिति भाष्ये सावीयादिभ्यः क्विपि कृते अलोपयलोपयोः श्वाः लोपस्य स्था
निवत्वादिकारस्य यणाभावा ततो यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधादादिष्टाद्वः सर्वत्वात्स्थानिवत्त्वात्संज्ञा
ह्वायलोपः स्यादित्याशंक्य क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति समाधत्ते कैयटः अत्र लोपादादेशा एव न स्थानिव
द्यु^ दिति प्रत्ययमाश्रित्य आदिष्टादचः स्था क्रमम् देवयतेर्द्युरिति तत्र भयथापि सिद्ध्यतीति हरदत्तः ननु क्वौ
ति^ विधिं प्रतीत्येते ऊठ् सिद्धान्ते तथापि न स्थानिवद्भावानादिष्टाद्वः सर्वत्वात्सिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्द्वो
गुणौ तो निवृत्तिः स्यात् तस्मात्क्वौ लुप्तमित्यवश्यमाश्रयणीयं अत एव इदं तत् क्वौ लुप्तस्योदाहरणं दे
वयतेर्द्युरिति कैयटेनोक्तम् तत्र उभयथापीति च न स्थानिवद्भावे सर्वत्रमानाभावस्योक्तत्वात्

नचण्तद्धयेपि त्यपलक्षणेनतदग्रहित्यत्र हृदि हृदीरेतिवाच्यं वहिरंगस्य रूपेण हृद्विग्रहत्वसिद्धत्वात् तथाच
प्र· स्थानिवद्भावे सत्यपि न क्षतिः नचैकदेशविकृतन्यायेन तदिव त्र्यादित्यस्यापत्तिः निरनुबंधपरिभाषया
सि·सु· अपानुग्रहणात् उक्तैर्वीत समाधानस्य भाष्याववरूपमाणत्वात् इदं च सर्वं मार्ईधाने केरति परसमीपद्वे वि
२२ षयसमसमीत्वन्नलोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात् नस्थानिवद्वप्रसक्तिरितिबोध्यं ध्वनितं चैवदं लोपोव्यो
रितिसूत्रे यलोपाच्छिलोपयोर्विप्रतिषेधं वदता भाष्यकृता तदुपपादयता कैयटेन चेति स्पष्टमाकरविदा
लकालभेनस्थानिवत् आमलक्याः फलमामलकं नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् फलेलुक लुक
हि तलुकीति ङीषो लुक् परतः भिन्नकोयस्येति वेत्यलोपेनस्थानिवत् अन्यथास्थानिवद्भावादीका
रस्य परत्वमत्वकारलोपः स्यात् फलेलुकप्रत्याख्यानपक्षे तु पंचभिःपट्टीभिः क्रीतः पंचपटुः पंच
इन्द्राण्यः अग्न्याद्यदेवता अस्य पंचेंद्रः पंचाग्निः आग्नेयाद्यादित्ति ढक् तस्याग्रहद्विगोरितिलुक् अनेनेगान्तपी
च^ तित्यायेन यणः एवं तत्स्वहृत्ताव पिस्थानिवत्त्वाणाप्रसंगः अविरविकन्यायेन पञ्चशाङ्गदेवत्तत्र ढक्
नतु पट्टीशह्मादितिकल्पनेवप्रतिपत्तिगौरवं नवभस्याफ्तेत्तद्धितइति पुंवद्भावः भस्मा विन्यवततद्धि
धानादत्रतलुकितदभावात् ठक् छसोश्चेत्यस्यापि लमनालमेप्रत्ययलक्षणाभावेनउलेभत्वात् द्वि
तीयपुंवद्भावविरहात्स्यष्टउदाहरणं सापस्य देवता त्यण् द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् ततोङीषालुक् न
तसनिपुत्कपकारश्चोकारस्यअपेन नचसंनियोगशिष्टन्यायेन निवृत्तिः तद्धितलुकि परेस्त्रीप्रत्ययलु
कोविहितत्वया तन्निमित्ताया अपि निवृत्तेः स्वपूर्वयोरैकारान्तगागमयोर्निवृत्तौ कार्यायां अवः परस्मिन्नि २२
तिस्थानिवत्वप्रवृत्तेः केचित्तु वेरेयत्र वरईइ तिप्रश्लेषात् ईकारेपरतो विधौ न स्थानिवदिति व्याख्याय

२

प्रकृतवार्त्तिके लुग्ग्रहणं नारब्धमिति वदंति स्पष्टं चैतत्परमं चेर्य्याम् । यथा लोके कृतेन स्थानिवत् पारिशेषः अत्र
स्याप्रतिषेधापादनात्तु वा नवर्त्तिके गृहीतेन निमित्तकस्याल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्त्वेकारोपधत्वाभावात् । दके द्वा
ककांतत्वोपधादिति ठञेन स्यात् उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वात् न च पटयतीत्यादौ टिलोपस्य स्थानिवद्भाव
निषेधात् पकाराकारस्योपधासंज्ञायां सत्यां अतः उपधायाः इति वृद्धिप्राप्तिरिति वाच्यं उपधासंज्ञा निबंधनप्रत्ययवि
धावेवोक्तनिषेधप्रवृत्तेरिति निसिद्धांतात् न चैवं सौवीवलाकार इति यलोपो दाहरणे यथा विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधा
देवन स्यात् थामिशब्दमिथाने भाष्येकदेशमिति वाच्यं अनाश्रयाद्वाश्मात्रत्वात् न च यो वैनेकदिशि त्वपात्तानुतौप प
कस्याः णाःनिमित्तको द्वितीयस्य वाः कारस्य [illegible]ङीनिमित्तको लोपः न तु द्वयस्यापि यकारलोपे स्थानिवत्व
निषेधः द्वितीयलोपस्य त्वाभीयत्वात्समानाश्रयत्वात्समानाश्रयत्वाच्चोः सिद्धत्वाययकारस्योपधासंज्ञायां
न लोपसिद्धेः तथा वोपधात्वं यलोपे वोगुक्तेन तु ग्रन्थयविधावितियलोपस्य वैसौवीत्युदाहरणमिति स्प
ष्टम् वः. पातिर्कृतः सब्रूः निमित्तकौ क्तसः वादित्त्वं तत्प्रयोजितत्वात् अनुवीवदद्वीणां परिवादकेन प्रथम
णिवोलोपस्य स्थानिवत्वे सत्याकारस्यानुपधात्वात् णौ च संश्चङ्युपधायाः इति ह्रस्वो न स्यात् यल्लोपे वः. परो द्विती
यणिचत्तदेशसंवेधित्वस्याकारत्प्रपायामनुपधायामभावात् प्रथमणिजेन संवेधित्वस्य सत्वेपि प्रथमणिव
च्छः पस्त्वाभावात् एवं वाणिणामतन्तकरोति णितासं. अवीवदत् इकारलोपेन स्थानिवत् न च नालोपी
ति निषेधः परत्वात् हैलमं त्वादि टिलोपस्य त्वभ्युपगमात् अनयवहलं कलयोरदंत इति पातयिष्यते ऊतवपि
न स्थानिवत् अवयते रोगणादिकः कप्रत्ययः अवकः पावयतेः क्विप् पाक्तिः वोः ऊठिति कृते प्रतिणिलोपेन
स्थानिवत् ऊत्वप्रपलत्वाणां लोहयतेर्लौह्ये दोहयतेर्दोग्धिः पाञ्चयते याणिः वेणायतेर्वेणिरिति वोधेच ऊ

ला ^

प्र. सि. 23 ह्रोपादानमप्यस्यैवासिद्धीयेनस्थानिवद्भिद्येतनम् कत्वात नदपिन्यायसिद्धं अवः परस्मिन्नित्यतिदेशंप्रतिवैय्यर्थ्याद्दि
कस्याः सिद्धतयानद्विर्वत्तदप्रवृत्तेः नवरामस्त्यादौविसर्गोनस्यात न्यायसाम्येनस्थानिवत्त्वस्याप्यप्रवृत्तेरि
तिवाच्यं प्रत्ययइत्यादिज्ञापकेनतत्प्रवृत्तेः नचैवंद्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घत्वचर्विधिष्वेवेनोपादेयाइतिवाच्यं
इष्टापत्तेः नथाचवार्तिके द्विर्वचनादीनिचवरेयलोपस्वरवर्जमितिस्यादेनत दीर्घग्रहणस्यापरित्यागेस्यलानतीये
दीर्घविधौस्थानिवत्त्वापत्त्याविस्रम्भलोरितिस्वेच्छेपदं नास्मिन्नताद्दशानिविवित्तिप्रशंशामि प्रशामीतिसवैरू
दाहृतंनसिध्यत नचदीर्घग्रहणसामर्थ्यं प्रहीडीत्येतदर्थत्वात प्रहीडीत्यत्रनिहत्यर्थत्वाव नथाहि देहृग्र
नादे दादेः फसःहिउयति अत्रविस्रम्भलोः कृतयोर्ढत्वविकल्पस्यैवविधाने प्रहिडि प्रहीडीतिस्यात
दीर्घत्व अहिडि प्रहीडीतिरूपमितिकैयटादौस्पष्टं अत्राढःगीतिनास्येकाग्रहीनाप्रशामीति यद्दुगंताव
शंशामीतिसिद्धं यदि. नलुकिवाग्रंथस्वरयोरविशेषात्ग्रहितमित्याद्यपिसर्वस्मेद्विर्वौस्थानिवत्त्वावेनणि
चाव्यवधानेग्रहो ऽलिटीतिदीर्घस्यप्रवृत्तेः नवसूत्रमतेदीर्घविधौस्थानिवत्त्वावनिषेधात्तत्रदीर्घोऽपुर्वीरः
विहितविशेषणाश्रयणात एतेननरीगृहीतेत्यपि व्याख्याने साधवावार्यले यद्दुगंतानुहेलजादाविटो
दीर्घः नाग्रहीतेत्यादिरस्याङ्गः नत्वाङ्गः हिः प्रयोगेद्विर्वचनेऽर्धहुंइतिसिद्धंतानुदेविहितत्वं यङ्लुकोऽनैमित्तिक
तया ऽन्कलादेशानयालुकालुम नाचस्थानिवत्त्वावापिनेति तस्याशयः एतच्चभाष्यकैयटविरुद्धं एको
चोहइतिसूत्रेद्विग्रहेवेगादितिभाष्यव्याख्यायांकैयटेनोक्तं नरीगृहीत्यनेनत्वत्रग्रहेर्विहितेयदाइयानकमितिवि
हितविशेषणात्रदीर्घः त्वचोनरीगृहीत्यत्रांगे नत्वग्रहेः विशेषणसामर्थ्याद्दियथाप्राप्ततया श्रयणमितिर २३
देवयथापिपठ प्रक्रमणोक्तं नथापिपड्लुक्यपिनदीर्घइतितदभिप्रायोन्यायसाम्यादिति ॥ ॥

नौस्तुवं
नत्वाभवा
त्यदनानु
वद ३

श्चेदेवक्कचे यङ्. लुकः किंविन्निमित्तकत्वाभावेन ततु नत्वं प्रत्ययेन्यतो बाधकाभावात्. यथाकृतस्यापग्रहे
विहितत्वान्नयायात. न च हि त्वादि प्रवृत्त्यनन्तरमेवार्द्धधातुकोत्पत्तिः अन्तरंगत्वाच्चार्द्धधातुकस्यैवोत्पत्तेः य
ङ. नेतु गरलापोहे नन्तरमेवार्द्धधातुकोत्पत्त्या यथाकृतस्य पग्रच्च्यावः इति वेष स्य नवजनीगृहित्वागामिति के
पट विरोधः यङ्सपग्रहे इगन्तत्वाभावेव तत्रात्यर्थात. यङ्. लोपस्य परनिमित्तकत्वा यथास्तुतेवाधात. नत्स
वं जनीगरलापाहात तत्रितितेनैवोक्तत्वाच्च. श्रलुवात त्वयङः स्वयमभावात्नयात विभिन्नं हित्वादिसर्वमेव लु
कि तु प्रत्ययलक्षणाय पेतस्यहित्वादेः पश्चादेव प्रवृत्तिरिति माधवाणयः यङोः लिटीति सत्रेव पकान्यहणा
स्यहरत् तेनानुवर्तितत्वात् पियप्यायङ्. लुगंते दीर्घप्रवृत्तिस्तथोक्तसूत्रे इति दिक् तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व
णत्वेषु तस्य पूर्वोक्तनिषेधस्य तेन सूलेत्वयेपूर्वत्रासिद्धिरिष्यत निवत्तप्रवृत्तिरित्यर्थः तेन काकथं वास्यर्थेः २०
पी ^ स्यत्र पदांतेयः संयोगान्तस्य यवयोः सकाररकारयोः स्कोरितिलोपोन न स्कोरित्यत्र फलंः स्यान्नवृत्ता
तस्य च कोविस्यत्र व्यभिचारं तेवैयर्थ्यात्त उपसर्जने पि संयोगे विशेषता नयाफलं तोयः संयोगान्तयोः स्को
लोपः स्यात्था हद्विं गत्वयायणो ः सिद्धत्वाद्वानाय मतिप्रसंगः इति वेन्न कुस्मयतेः क्विपि कूरिति माधवाच्युदाह
तस्मात्तुपपत्तिप्रसंगात संयोगादीत्यस्मात्तु पादानेसंयोगादिलोपेणालोपस्यानिवत्ताव नेषेर्यपतेः इथ्ये
ति माधवाव्याख्यायां सर्वे ग्रासिद्धेन स्यात् निवदितिनास्ति संयोगादियदस्य संयोगो परत्ति तलोपो यलत्वा
त्वादिति कैयटोक्तेः सर्वेपत्ताभिप्राय वर्णानमात्रपरत्वात नयदांत सूत्रपोषे स्कंदयते स्कन्नलद्वयते ... णि ली ^
तितेनैनोक्तत्वात यत्तसिद्धकांडसूत्वकत्वे इति वा तिकव्याख्याने ... ततः क्विपि मधुगितीष्यते मधुरिति
स्रमोनोतिनितेतोकं तत्र पकावापदेशमात्रपर्यात् संयोगादिलोपइतिभावः स... [illegible]
स्थो ^ न्न

प्र॰ स्वसमनुष्योतनीनत्रशीनगिस्यग्रहस्याचविनार्थत्वमितिवाच्यं क्नौलमंनस्थानिवदितिसमाधेयत्वात् कुस्मयनौतस्यामर्थ्याभा

सि॰ स॰ वात्संयोगांतलोपस्यैवप्रहृतेः नदिरदिम्यांएणंताभ्यांक्तिपिरक्तरक्तउत्पायसिद्धेश्च संयोगस्यातत्रफलंतत्वात् संयोगादि

२४ लोपेकर्तव्येण्णलोपस्यस्थानिवद्भावेतनदग्रहस्यासंयोगांतलोपेवस्थानिवत्त्वनिषेधेनतत्प्रहस्याउक्तसिद्धेः नवका

ष्ठशगेवनस्ती तिभाष्यादयंप्रयोगोनास्तीतिवाच्यम् काष्ठशकस्यातेस्यत्रजल्पवसंयोगादेः ककारस्यलोपश्चाशंक्य

नयोक्तत्वाच्चत्रककारस्यसंयोगादिलोपप्रसक्तिस्तत्रैवानभिधानस्योक्तत्वात् अत्रचणिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनतदप्र

संगात् अतएववकांतेभ्यः क्विबुनास्तीतितत्रव्याख्यानात् लवेयथानिगार्यतेनिगाल्यते णिलोपस्यस्थानिवद्भावादवि

विभाषेतिलत्वविकल्पः अथप्रत्ययलक्षणेनैवलत्वं नचवर्णाश्रयत्वंधातोः स्वरूपेतत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानात् अत

श्चश्रौणहस्येतिनकारनिपातनेनतापयिष्यते यस्याअनंतरगतयाणिलोपात्पूर्वमेवलत्वमितिचेन्न मैवं प्रत्ययलक्ष

णसूत्रंतनव्याहृतिमात्रफलकम् स्थानिवद्भावस्तस्थानिवत्त्वेणौचेतिभाष्येवक्ष्यमाणत्वात् अजादिप्रत्ययनिमित्तके

लत्वेचविशेषणतयाश्रलाश्रयणादनाल्विधाविति निषेधात् नाप्यनंतरमत्वेनसिद्धिः अकृतव्यूहपरिभाषाविरोधा

त् किंच उपसर्गस्यायताविति सूत्रे तिपरत्वं उपसर्गस्यविशेषणंरेफस्यवेतिपदद्वयम् आयेप्लायतइतिलत्वा

र्थस्थानिवद्भावापयोगश्चावश्यकः अन्यथापकादेशेकृतेपौर्वापर्यरूपव्यपवर्गाभावात्

अयातिनिष्ठपरत्वनिरूपितपूर्वत्वशालिनउपसर्गस्येतितदर्थात् उभयतआ

श्रयेचांतादिवद्भावनिषेधात् द्वितीयेपकादेशस्यपरादित्वे

नग्रहणात्तेरेफापेतयाः यतेःपरत्वेनलायतइत्यस्य

सिद्धावपिपल्ययतइत्यत्रलत्वंनस्यात् यकारेणव्यवधानात् नचवचनसामर्थ्यंप्लायतइत्यत्रसावकाशत्वा २५

त नवनत्रापि स्थानिवद्भावादकारेणाव्यवधानं पूर्वत्रासिद्धेन त्रिषेधात् णत्वविधौ स्थानिवद्भावप्रतिप्रसवेन
येन नाव्यवधानन्यायेनोभयत्र णत्वसिद्धिरिति दिक् ॥ णत्वं माषवपनीति भाष्यं प्रातिपदिकान्तेति सूत्रेण
समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्नीवृत्तनेः प्राक्समासविधाना
त्प्राप्नोतीति कैयटः अत्र प्रतिवर्तिष्यते बहिरङ्गतया लोपस्यासिद्धत्वान्नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभा
वात् प्रहिणोति प्रमिणातीत्यादौ चैकदेशविकृतन्यायेनैव हिनुमीनेत्यस्य प्रवृत्तेः न च प्रियाह्नस्य च ण
त्वनिवृत्तिसिद्ध्यर्थमिदं कार्यकालपक्षे बहिरङ्गतयैवासिद्धेः एतेन प्रियाह्न इति णत्वस्वीकारपरः पदम
ञ्जरीग्रन्थोऽपास्त इति तदसत् तत्र णत्वस्य पूर्वमुपपादितत्वात् यत्तु तिनेरंतश्च इति सूत्रे हेपाणु इति णत्वार्थेप
दान्तस्येति निषेधवाधाय अन्त इति योगविभक्तपदान्तस्याऽन्ते णत्वं विधीयते यदा समीपार्थमन्तशब्दमा
दाय निमित्तसमीपवर्तिनो इति नकारस्य तादृशस्य वानिनेर्नकारस्य णत्वं योगविभागं विनापि सिद्धं आ
ये प्राणिनी माषादावेकेनाकारेणाव्यवधानेप्यारम्भसामर्थ्यान्न णत्वं द्वितीयेन एकादेशस्यादिवद्भावाद्व्यपाद
व्यवहितस्यानितेः संभवान्न सिद्धं यद्यपि तीत्यत्र तद्द्वयेनैकेन वा व्यवधानान्न णत्वमित्यष्टमे व्याख्यातं तथाहि ण
त्वग्रहणेन यथेति तीत्यत्रैव प्राणिणीत्यत्रापि द्वाभ्यामेकेन वाऽवर्णेन व्यवधानाभावेन स्यात् न च वचनसामर्थ्या
निरणिणाति दुरणिणातीत्यत्र चारितार्थ्यान्न नैवं निर्दुरोरनितेरित्येव ब्रूयादिति वाच्यं प्राणीतप्रभृत्युपसर्गत्वाभावे
पि णत्वापत्तेः निराणयतीत्यत्र निरोणपूर्वविशेषकत्वेन णत्वस्यानिष्टत्वात् किं च क्विवन्तादनितेरन इति पुंस्यौ
निरादयः क्रान्ताद्यर्थे इति समासेऽभसंज्ञायामल्लोपे निर्न इत्यत्र णत्वं स्यात् हे प्राणिन्नत्र णत्वप्रतिप्रसवव्याहतम्

प्र·
सि·ह·

र्थं अन्तरलाघवाच्च अंतरङ्गस्यैव प्रवृत्तत्वात् तस्मादाष्टमिकभाष्यालोचनयात्र गुणत्वग्रहणं न कार्यमिति तदप्य
सत् तन्मात्रपरत्वे गादनितेरित्यस्यैवापत्तेः गांताडुपसर्गात्त्वरस्यानितेर्णा इति व्यपदेशान संभवात् अनितेरित्यंशस्या
हस्यैव प्रयोजनांतराभावात्स्वदांतस्येति निषेधस्यापवादसंभवाच्चेति दिक् यद्यपि नत्वेनेत्यत्र योगविभागादसि
द्धत्वाद्याश्च निमित्तत्वमाश्रित्यस्थलत्रये स्थानिवत्त्वं संसाधनयापि ताहृशादिशेषसङ्ग्रहनयावार्तिकारंभ एव श्रेया
न् "द्विर्वचनेचि" द्वित्वनिमित्तमचमाश्रित्य कृतोजादेशः स्थानिवत्स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यनेनानादिष्टा
दचः पूर्वस्य विधावेव प्रवृत्तेः सा चुकस्य द्वित्वे कर्तव्ये अप्राप्तः स्थानिवद्भावो विधीयते निमित्तापेक्षया पूर्वविधावि
ति पदेपि द्विर्वचनविधौ [illegible] स्थानिवत्वनिषेधादिति कैयटः रूपातिदेशस्यायं चक्रतुः चक्रुः इत्यन्तस्य इति
स्थितेयण् पश्चाद्रूपातिदेशेन कृ इत्यस्य लिटि धातोरिति द्वित्वं कार्यातिदेशस्वीकारेण यणादेशे सति प्रवृत्तेरन
चकत्वात् यकारो विहितेद्विर्वचनेन प्राप्नोतीति स्थानिवद्भावादनेन सूत्रेण यणसहितस्यैव द्विर्वचनं स्यात् रूपाति
देशत्वे च प्रमाणं वक्ष्यते अत्र पंच पूर्वपक्षाः संभवंति तथाहि अचीमादेशोपलक्षणं द्विर्वचन इति विषयनिर्देशः
अचि योजादेशः स द्वित्वे स्थानिवदिति प्रथमः द्विर्वचन इति विषयनिर्देशः तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवद्भवत्यचि परे
इति द्वितीयः द्विर्वचनपदमर्शआद्यजंतं अधिकरणल्युडंतं वा द्वित्वनिमित्तत्वविशेषितेचान्यग्रहणं स्थानिवद्भाव
विशेषणं अजादेशः स्थानिवत् द्विर्वचननिमित्ते चि परे इति चतुर्थः द्विर्वचनग्रहणमावर्तते एकेनाच् विशेषणे
तेनच स्थानिवद्भावो विशेष्यते अपरेण विषयो निर्दिश्यते द्वित्वे कर्तव्येऽजादेशः स्थानिवत् द्विर्वचननिमित्तेऽचि २५
परे इति पंचमः अत्र नाद्यः द्वित्वनिमित्तत्वरहितमचमाश्रित्य कृतस्याप्यजादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रसंगात् अचो हि

त्वनिमित्तत्वेनाऽविशेषितत्वात् ननु स्याऽविकीर्तन्नृ इत्यत्र णिविपरे कृते न स्वउपधायां चेति ऋकारस्यानिकस्य इकारादे
शस्यापि स्थानिवत्त्वे चरीति कृ इत्यस्याहित्वे उरदित्यत्वे च अचकीर्तदिति स्यात् भवतमिच्छतीति क्यजन्तात् लु
टि कृते योगुणो वादेशयोः स्थानिवत्त्वे तु भवतीयिषतीति स्यात् न द्वितीयः उपूषतीत्यादि दोषद्वयनादवस्थानात्
अविकीर्तदित्यत्र इत्त्वस्य तकारव्यवधानात् न दोषः स्थानिवद्भावभाजो ह्यादेशस्य स्थानिवत्त्वविधानवेलायामव्य
नंतरे स्थानिवत्त्वेन भाव्यं न चैवाविपरत्वस्तु ह्रि यि निर्वाहात् एवंपपाविस्यत्र आत औणल इत्याकारेण सहपाशह
स्य हकारस्य प्रत्यादेशस्य रोन्नाप्लीति स्थानिवत्त्वेन स्यात् जग्मतुरित्यादौ गमहनेत्य उपधालोपस्य व्यवहितत्वान्नस्यात्
न तृतीयः कालावधारणविरहे द्वित्वोत्तरमपि स्थानिवद्भावस्यानप्रसंगात् न चतुर्थः पपाविथ इत्यादि दोषसाम्यात्
कालावधारणाभावाच्च न पंचमः जग्मतुरित्याद्यनुपपत्तेः लोपप्रतियोग्यपेक्षयाऽतस्यादेरव्यवहितपरत्वाभावात्
न षष्ठः उक्तरीत्या पूर्वव्याख्यातमेव युक्तं तथाहि द्विर्वचननिमित्तत्वेनाविशेषणादचिकीर्तदित्यादौ नाऽतिव्याप्तिः इ
त्वणिचोर्द्वित्वे च वस्तो निमित्तत्वात् आदेशोपलक्षणाच्च पपाविथेत्यादौ नाऽव्याप्तिः पुनर्द्विर्वचनोपादानाच्च कालावधार
णलाभाद्द्वित्वोत्तरमादेशावस्थानम् अथ द्विर्वचननिमित्ते विपरे विधीयमाने स्थानिवत्त्वं च कृतं इत्यादौ न स्यात् अत
सो द्वित्वनिमित्तेऽपि तदवयवस्याऽकारमात्रस्य तन्निमित्तत्वविरहात् न वारंभसामर्थ्यं चकार चक्रे इत्यादौ द्वित्वय
णनिमित्तयोरेकमात्रपर्याप्ततयात्व वरिनार्थत्वात् यदि तु परस्मिन्निमित्तत्वं अज्ञेन आचीति विशेषणं व्याख्येयं यस्मि
न्विधिस्तदादावल् ग्रहणे इति अजादौ परस्मिन्निति चक्रे इत्यादौ न व्यपदेशिवद्भावादजादित्वमिति कल्प्यते एवमपि
तन्निर्वाहः अजादेर्द्विर्वचननिमित्तत्वेऽपि यणः प्रत्ययस्य च एव निमित्तत्वात् पपतुरित्यादावेव न स्यात् आतो लोपे हि
त्वे च अतुसो निमित्तत्वात् वस्तुतो विधेयोपरिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इति न्यायेन यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रह

प्र॰
सि॰ द्व॰
26

तिरेवदुर्लभा अवियोगादेशस्यस्थानुवादत्वात् अत्रोच्यते अविप्रस्तो हि वचने हष्टमित्येतावतैवा वो हिर्वचननिमित्तत्व
मत्र तत्राहुः तद्भावभावित्वमात्रेणेह निमित्तत्वमिति तन्न यावमात्राहास्य मदायचटकतया तत्रादेशस्यानुवादतया
तद्विशेषणत्वादवीत्यस्य न दादिग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः द्वित्वोपयोगित्वमात्रेण विवक्षितमिति यत्तु हिर्वचना
त्प्राः प्रत्ययाद्रावीत्यनेन विशेष्यते परस्मिन्निमित्तत्ववतेने अमीषामध्ये देवदत्तात्परमानयेत्युक्ते यथा सजातीयेन मनु
ष्यान्तरेणाव्यवहितः परमानीयते तथेहापि प्रत्ययान्तरेणाव्यवहितपरो गृह्यते तेन द्वित्वनिमित्ते अजादौ प्रत्यये अन्य
प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते सति योः ज्ञादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थः वक्ष्यमाणज्ञापकबलेन णिवाव्यवहिते प्रवृत्ता
वपि दिदिवनी पिषतीत्यादौ अनेकप्रत्ययव्यवधानान्नातिप्रसंगः अपीप्यदित्यत्र वर्णव्यवधानेपि प्रत्ययान्तराभावा
त्प्रवृत्तिः अनुवादे परिभाषानुपस्थानेपि निर्दिष्टपरिभाषालभ्यार्थसिद्धिश्च अत एवेह परस्मिन्निमित्ते न वर्तते इति मा
धवकारः द्विर्वचनेन प्रत्ययाक्षेपेण भिन्नप्रत्ययव्यवहिते ज्ञापकस्याः प्रवृत्तिं वदनः कैयटस्याप्ययमेवाशय इति
तत्र यत्किञ्चिदिति परिभाषाप्रवृत्ते र्दुर्लभत्वात् निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिं विना तदर्थस्यानुपपत्तेश्च तथाहि अ
मीषामिति निर्धारणे मनुष्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया तद्विषयस्यापि मनुष्यत्वलाभात् परं शाहस्य चाऽ
व्यवहितपरार्थकत्वात्तथालाभात् प्रकृते च यदपेक्षमव्यवधानं तस्य प्रत्ययत्वग्राहकाभावात् ऊर्णुनविषती
त्यर्थं तद्भावभावितामात्रेणोत्यस्या वश्यमाश्रयणीयत्वाच्च तथाहि ऊर्णोतेः सनि सनीवन्तेति इट् विकल्पेन इट् सह इति स्थि
ते विभाषोर्णोरिति ङित्वविरहे गुणावादेशौ सम्प्रज्ञेति निसनं तत्सहित्वविधानेपि सनो हित्वप्रयोजकतया तस्मिन् कृ
तयोः स्थानिवत्त्वानुशाहस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारश्रवणं अत्र हि इट्भावे इकोऽफलितत्सनः किन्त्वाद्यस्याग्रणाविरहात् २५
इट्सन्निष्फलादित्वविघटकत्वेन गुणानिमित्तत्वे अवादेशे तत्स्पष्टमेव द्वित्वनिमित्तं तत्सत्त्वेव तत्र विशेषणान्तरा

पादानात् तथा च निमित्तकोटाविव प्रविष्टस्याप्यवलत्रविद्यमानत्वमात्रेण निमित्तत्वमाश्रित्यैव तत्र गुणादेः स्थानिव
त्वमिति नैवं अरिरिषतीति न स्यात् अर्थात्तोः सनि मिमृ इत्यंशं सनी ति इट् इति गुणे च तस्य अतश्शब्द निमित्तकस्य
स्थानिवत्त्वे अनादेर्द्वितीयस्येति इत्वोऽद्वित्वप्रसङ्गाभावात् अरीरिषतीति रूपप्रसंगात् रिसइत्यस्य द्वित्वं न तत्रेष्टमिति चेन्नैवं
इत्यशब्दस्य कार्यित्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् नहि कार्यी निमित्ततयाश्रीयते शयितरीति ज्ञापकात् शीङो ङि.
त्वेन गुणनिषेधापत्तेः नैवं ऊर्णुनविषतीत्यपि न स्यात् सन्नन्तस्य धित्वविध्यविशेषणेन तत्रापि नु इत्यस्य
निमित्तत्वासंभवादिति वाच्यं मन्तव्यो येन इतिना कार्यो यद्वितस्यैव निमित्तत्वनिषेधात् ऊर्णोतेर्नुशब्दस्यैव
प्रत्ययासत्तेर्द्वित्वानुपादानात् अरिरिषतीत्यत्र तु रिसशब्दस्य द्वित्वभागितया सतो द्वित्वोपद्वित्वमिति वैषम्या
त् नन्वेवं जेघ्रीयते देध्मीयते इत्यादावपि घ्रीध्मीइत्यादेर्द्वित्वभागितया यङोऽद्वित्वनिमित्तत्वाभावादेवानतिप्रसं
गेन तद्वारणार्थमचीत्युक्तमिति भाष्यहृत्यादिग्रंथाः कथं संगच्छन्तामिति चेन्न अनुस्वारो व्यंजनं वा स्वरांग मित्यसा
दनन्तरं स्वरांतव्यंजनान्मुस्वरस्येति प्रातिशाख्ये सूत्रितत्वात् वीयइतिसमुदायैकारस्योत्तरावयवतयाघ्रीइत्या
देरेव द्विरुक्तिरिति तदभिप्रायात् यदि नु षाष्ठवार्तिकभाष्यरीत्या नटभार्यावद्व्यंजनानीत्याश्रित्य द्वितीयैकाज
वयविकस्य द्वित्वं वर्णमाश्रीयते न तदा न अधिजगे इति अध्यगृहणस्य व्यावर्त्यं बोध्यं गाङ् लिटीति हि लकारकोर्दे
शमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङादेशविधानमिति भाष्येऽभ्युक्तत्वात् ननु वार्तिकमते लिटीत्यादौ नापरसप्तमीत्वा
भ्युपगमाद्गाङादेशस्य परनिमित्तकत्वेऽपि भाष्यकृता विषयसप्तमीत्वाभ्युपगमात्रेदमपि प्रयोजनमिति चेत् हि
जग्ले इत्युदाहरणं अशितिप्रत्यये परे आत्वविधानात् अथार्नैमित्तिकमात्त्वं शिति तु प्रतिषेध इति वक्ष्यमाणरीति
राश्रीयते तदा अचीति नोपादेयमेव अयमसिः कस्तौच मिमसोरर्द्धलीप्सप्धालोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम

प्र॰ स्त्वइति चेन्न अत्र कैयटहरदत्तादयः तत्र सत्यसति वा स्थानिवद्भावेन कश्चिद्विशेषः स्वानिति रूपसाम्यात् न च सति हित्वे
सि॰ सु॰ पकारद्वयमिति वाच्यम् हलान्तविधिश्छंदसि भवतीति सिद्धान्तात् भाष्ययोस्तु कहइ लेभ एव उपधालोपश्छांद
स एवेति अचीत्यत देव रूपातिदेशे प्रमाणं कार्यातिदेशे तु ओ गाग्लाइत्येषामेव हित्वेन भाव्यमिति तत्र स्थानिवद्भाव
२७ निषेधार्थस्य अचीत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् रूपातिदेशस्वीकारेण ग्लाइग्लेइत्येषां हित्वापत्तौ इष्टरूपं न सिध्यतीति तत्र
स्थानिवद्भावो मा प्रवर्तिष्टेत्येतदर्थकत्वयत्नस्यार्थक्यम् तदुक्तं अन्यग्रहणं तज्ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति अन्यग्रहण ६१
प्रत्याख्यानपक्षे तु स्थानिवदिति शब्दाधिकारमाश्रित्य स्थानिवत्सूत्रे कार्यातिदेशपरत्वेन निश्चितस्यापि स्थानिव
द्भावस्यात्र लक्ष्यानुरोधाद्रूपातिदेशपरत्वकल्पनं तत्र व इत्यादेशविशेषणं किमर्थमिति चेन्न अशुशावेत्यत्र ह्वयावादे
शयोरिव संप्रसारणस्यापि स्थानिवत्त्वे शिशाहित्वेन सहसमाननिमित्तकत्वमेव नेति वाच्यं शुशुवानेइत्यादौ
दोषस्य तथापि तद्वारत्वात् विभाषाश्वेरित्यस्य लावस्थायां प्रवृत्तावपि इंजातेइंगाघेइत्यादौ अतिप्रसंगसत्त्वात् कि
त्वस्यादेशविध्यनंतरप्रवृत्तिकत्वात् न च तस्यापि लावस्थायामेव विधिरस्त्विति वाच्यम् अंतरंगैरादेशैर्बाधितत्वात्
स्वापेश्चङीति संप्रसारणस्य स्थानिवद्भावेन संप्रसारणे संप्रसारणमिति निषेधाद सुष्वपदित्यत्रासे उवर्णान्तपत्व
त्वेऽप्यवश्यं तेन सुषुप्सतेरेव हित्वेन तत्सिद्धेः हित्वकर्तव्ये इत्यस्मात्तदुत्तरमादेशरूपस्येवावस्थानं अन्यथा प्रक
तिभाव एव स्यात् नियतं हिम्नादौ तु पूर्वमियङ्प्रवृत्तावपि हित्वेन तं प्रति नेकावइति तदपवादो यणा यद्दापकल्प
वाद विषयेत्ततदुत्सर्गोभिनिविशतेइति न्यायात् पूर्वमेवश्यङ्प्रवर्तते आभीयत्वेन श्यङोऽसिद्धत्वाद्धा यणिति वो
ध्यं स्यादेतत् स्थानिवद्ग्रहणं निवर्त्य नपदान्तेतिसूत्रात्तज्ग्रहणं वा नवर्त्यं उकस्य लेऽज्जादेशनिषेध एव व्याख्यायतां १
भाष्यानुरूपत्वस्यालाभात् स्थानिवदित्यत्र शब्दाधिकारत्वानाश्रयणेन लाघवात्तपदान्तसूत्रानन्तरपाठानुग्रहाच्चेति २०

मेवं नकारस्यस्वरितत्वाद्याप्यत्रापि कल्प्यत्वात् स्थानिवद्भावेवतस्मात्ःक्रमत्वात् अत्रपदादेशपदयोरनन्तरस्यार्थे प्रवर्तते
सूत्रान्तसंधानकल्पनस्यावशाकतत्वयानपदांतेतिसूत्रान्तसंधानकल्पनेगौरवाच्च स्यादेतत् हित्वनिमित्तमवमाश्रि
त्यकृतस्यैवाःजादेशस्यस्थानिवद्भावविधाने चुतावपिषतीत्यादौणिनिमित्तकस्यहत्वावादेशादेत्वदनुपपत्त्या
अभ्यासेउकारस्यअवर्णेनस्यादकारस्यैवतस्यसंगातएवंउङ्गुत्रवपिषति उडुरिवाचरतिउडवति एवंतात्सन् चडि
औडुडवत् नुनावपिषति अनूनवत् औशिनावत् पुस्फारपिषति अपुस्फरदित्यादि विस्फोरणंविस्मापयदिति वे
त् अत्रवार्तिके ओः पुयण्जिष्वपरे तापकेणौस्थानिवद्भावस्येति अस्यार्थः ओः पुयण्ज्यपरे इति सूत्रेणअभ्या
सोकारस्यइत्वंविधीयतेपवर्गयणजकारेषुवर्णपरेषुपरतः तत्रयद्यपिपिपविषतेयियविषति इत्यत्रप्रकृतेयो
तेष्वसतिनिमित्तेइत्वशास्त्रमितिसनीवंतेतिवद्इ गुणावादेशौ हित्वेकृतेप्येद्विर्वचनेवीत्यस्यग्रहणात्अभ्यासेउकारसं
भवात् नस्यइत्वविधानेनपकारयकारांशःसार्थकएव तथापिवर्गप्रत्याहारजकाराणांग्रहणंणौकृतस्याजा
देशस्यस्थानिवत्त्वंज्ञापयतीति आदेशविशिष्टानामेवहित्वेअभ्यासेउवर्णस्यअप्रसिद्धेः अभ्यासोकारस्य सम्पत्त
इतिइत्वस्यासिद्धेस्त तद्व्यतिरेकेणपवर्गयणजकाराणांअवर्णपराणांदुर्लभत्वात् सतिचैषामसिद्धोदुर्लभत्वात्
अवीभवत् अमीमवत् अलीलवत् अरीरवत् विभावयिषतीत्यादिनयावद्हित्वनिमित्तस्याणेराश्रयविधाने
सत्यपिणिनिमित्तकस्याप्यजादेशस्यस्थानिवद्भावेसिद्धेचुतावपिषतीत्यादिकंनिर्बाधं येननाव्यवधानन्या
येनहित्वनिमित्तस्याणेरार्णोऽभात्रेणव्यवधानमाश्रीयतेनननिनवनीयिषतीत्यादौतद्टकरजादिभिरेतिनानिप्र
संगः अतएवणौकृतंस्थानिवदितिपठंति नत्वेवमविकीर्तेदित्यत्राणिचिकृतस्यइत्वस्यापिस्थानिवत्त्वस्यात्
मेवं अवर्णपरएवहलिस्थानिवत्त्वानुमानात् तथाचभाष्यं नसजातीयस्यज्ञापकंकस्यचनसजातीयः यथा

प्र॰ सि॰ सु॰ जातीयकाः प्रयाणजयः कथं जातीयकाश्चैते अवर्णायरा इति वार्तिककारस्तु सूत्रमेतत्प्रत्याचख्यौ तथा हि षष्ठे द्वित्वप्रकर
णान्ते पठ्यते द्विर्वचनेयणयवायावादेशाल्लोपणिलोपोपधालोपकिकिनोरुत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति अस्यार्थः
दध्यत्रेत्यादौ सावकाशो यण् चयनं वायकोलवनं लावक इत्यादौ अयायावादेशास्तु वारं गोदः कंवलद इत्यादावा
ग्र॰ लोपः स्नेयिम इत्यादावुपधालोपः कारणाहारणेत्यादौ णिलोपः निपूतेत्यादावुत्वं च किरतीत्यादौ ऊजरञ्ञा
२८ ति॰ नोरितीत्वस्याप्येतदुपलक्षणं तेन तत्रिरित्यादिकमपि सेत्स्यति द्विर्वचनं तु विभेदतुरित्यादौ सावकाशं तथा चोभयप्रसं
५॰ गे पूर्वविप्रतिषेधात् द्वित्वं तेषां वाधकं तेन चक्रतुः चिचाय लुलाव चिचयिथ लुलविथ पपतुः जग्मतुः जक्षुः आटि
टत् पपुरिः ततिरिरित्यादिसिद्धौ न चैवं इयङ्गोवानपातानाविव्यतुरिति न स्याद्धितिवाच्यं प्रकस्यैवेतिस्थानेनभावि
नो यणमालोप्य पूर्वं ध्वस्तु प्रवर्तत इत्युक्तत्वात् तस्मान्नारंभणीयमेतद्वचनमिति भाष्यकारस्त्वाहुः विप्रतिषे
धोपमप्युक्तः आल्लोपादीनां नित्यत्वात् द्वित्वस्यानित्यत्वेन तत्स्ववलत्वाभावात् अथाऽपूर्वोयं वाचनिको विप्रति
षेधस्तेतान देवगौरवं अपि च नित्यानामिवांतरंगाणामपि वचनेन वाधापत्तौ निनवनीयिषती त्यादावल्पाते
उकारश्रवणं स्यात् अथ नित्यानामेवोक्तवचनं वाचकं नत्वंतरंगाणामपि तथापि वुलावयिषतीत्यादौ ह्रस्वादे
रंतरंगत्वात्पूर्वं प्रवृत्तौ ततो द्वित्वे अभ्यासस्य रुक्त्वे सत्यत इति इत्वे वकारस्य श्रवणं स्यात् तथा चतद्वाधनाय उत्व
स्यातः तित्व इत्युत्तरं ओदौद्रादेशस्य वुटत्तुशरादेरिति वचनं कस्य अभ्यासस्येत्यनुवर्तते अस्यार्थः ओदोता
रादेशो यस्मिन्नंगे तत्संबंधी वुटत्तुशरादिश्च यो अभ्यासस्तस्य योऽकारस्तस्य उत्स्यादिति वुलावयिषति उत्तुवयि
षति नुनावयिषति ऊर्णुनावयिषति शुशावयिषति पुस्फारयिषति ययं यथेशार्पूर्वः खयः इति पकारशेषस्यारा ष
दित्वं नास्ति तथापि अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकालेन द्वोष्ठ्य ओदौदादेशस्य किं वाद्यप्रजायां विचायिषति खद इत्येवंविव २८

दिषति चुट्टत्तशरादेः किं विभावयिषति अत्तः किं अत्तुंअशाणि अंतुंअंशुं वाश्राखत आर्जिजत आर्णिणत आर्तितत अं
शिशत् अत्रपरत्वाद्धौ टिलोपस्तस्याणि स्थानिवत्त्वमाश्रित्य अभ्यासस्येत्वत्कोत्त चुट्टत्तशरादेरिसंगस्याऽतो वा विशेषणं
स्यात् तथा दधीनेल नातिशीतलः सर्वः तस्मात्प्रयोगमिच्छति शिशीतलयिषतीत्यत्र तकारोत्तरस्याऽकारस्येत्त्वं
स्यात् तस्माद्वचनद्वयमपि वार्तिककृता पठनीयं ॐः पुपराजपरश्चापि तथैव पिपविषते पिपविषति जिजा
वयिषतीत्यादौ इत्वं यथा स्यात् पुयुज्यनयोः सतिशिष्टपरत्वाद्गुणो पूर्वविप्रतिषेधेनाऽवादेशात्पूर्वं द्वित्वस्यत
न्नतेप्रहृतेः गुवंकस्येत्यत्र निर्दिष्टः सौत्रोऽत्र धातुः तस्मात्स्यनान्तस्य न तत्र चुट्टत्तशरादेरित्वं प्राप्नेन बाधनायर
त्वस्य वक्तव्यत्वात् नव चुट्टत्तशरादेरित्यत्र तु शाहस्थाने चकारमात्रं पठनीयं तथा च नाशातिप्रसंगः इति वाच्यं
गुङ् चुङ् ध्वनौ णिचि चटि सति च अजूगवत् अजूचवत् जुगावयिषति जुगावयिषतीत्यादेरसिद्धेः एवं हि
दवनीविषतीत्यत्रापि तवर्गादित्वाज्जुत्वं वारणाय वचनान्तरमारंभणीयं अथवा स्यनइत्यस्मान्नं इकलन्यास
न्ग्रहणमनुवर्त्यं येन नाव्यवधानं न्याये नाणिज्भित्रव्यवधाने इत्वं नेति व्याख्येयं नत्वेवमपि नत्र शब्दाद्वाचारक्कि
वंताद्रेत्तमसोसत्यसतिवासन् तितनावयिषति तितनविषति इत्यत्राप्युत्वं स्यात् मैवं अभ्यासस्यावयवः
ओष्ठ्याद्देशस्य तु यथा संभवमवयवश्चादेशो वा योः कारस्य उत्वमिति वार्तिकार्थः चुतावयिषतीत्यवयवः
पुस्फारयिष्यतीत्यादेशः तितनावयिषतीत्यत्र तु तदुभयाभावान्न दोषः एवं च तत्रभ्यसापि सार्थकं अयम्प्याप्राति
टहित्यादौ च ङ्परे णौ प्रसंगं तद्वयवेलचौत्सत्वदति देशादार्जिजदित्यादावतिप्रसंगाभावेन न तैयर्थ्यं स्यादिति
सूत्रापेक्षया वार्तिकमजेमहागौरवमिति स्यादेतत् प्रकृतसूत्रं वार्तिकं चेत्युभयमपि मास्तु ॐः पुयणिस्य वज्ञापकं
अंतरंगानिसंचवाधित्वा द्विर्वचनं भवतीति द्वित्वान्तरं वयथासंभवं यणादिप्रवृत्तिरिति अत्र कैयटः ज्ञापकसामा

म॰ ऽपेक्षत्वविशेषापेक्षत्वा नायः अविकीर्तदित्यादौ श्रत्वं वा त्वाश्पूर्वं ह्रित्वप्रवृत्ता वभ्यासे अकार अवर्णापत्तेः नान्यः चकृतदि
सि॰ स्व॰ त्यादेरसिद्धेः तस्मात्सूत्रमावश्यकं तद्विषये चेह सिद्धं यं भाष्योक्तरीत्या ज्ञापकमाश्रयणीयमिति दिक् अत्र चोपदे
देन कार्यकामयेनाविर्त्यंभवस्थापितं अंकयते श्चङ्णिचमाश्रित्यकृतस्य अतोलोपस्य स्थानिवद्भावात्कश
हृस्यहित्वे श्रावकदिति रूपमेके स्वीकुर्वन्ति तन्नमनित्रयविरुद्धम् तथाहि किं द्विर्वचनेचीति स्थानिवत्त्वे ज्ञापके
नवा नायः णिचो हित्वनिमित्तत्वाभावात् द्विर्वचनाहस्याहित्वनिमित्तमचमाश्रित्यकृतस्यैव अजादेशस्य स्थानि
वत्त्वमिति भाष्यवार्त्तिकयोरुक्तत्वात् नान्यः ज्ञापकस्य सजातीयविषयकत्वमाश्रित्य अवर्णपरएव हलि स्थानि
वत्त्वमिति भाष्य एव स्थापितत्वात् पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकदूषणपरभाष्यप्रामाण्यादेव तथालाभात् श्रावकदित्यादा
वभ्यासे अकारस्य भाष्यसंमतत्वे हि तदर्थमपि वार्त्तिककृता यत्नान्तरं कल्पनीयमिति गौरवमप्यापादयेत् तदभावा
त्तु ज्ञायते ऽभ्यासे इकार एव भाष्याभिमत इति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमनभिमतं इति तस्मादुकारादेश एव स्था
निवत् अभ्यासान्तरस्य अवर्णपरहलत्वैवसंभवादिति सिद्धं यत्तु काशिकायां पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे उड्ढश
ह्मासिविचङि ओजढदिमदाहस्यत्रौनत्यन्वै जिढदित्युक्तं यासकृतावर्णोक्तन्यदि लोपस्य स्थानिवद्भाव इति
व्याख्यातं सरस्वतीकण्ठाभरणकारेण चाणिच्यनिदिति सूत्रितं तत्सर्वं महाभाष्यविसंवादान्निर्मूलं इदमेव दुर्गसिंहेन
दुर्गटीकायां त्रिलोचनदासेन कातन्त्रपञ्जिकायां वर्द्धमानमिश्रेण कातन्त्रविस्तरे हेमसूरिणा हैमव्याकरणे प्रदर्शितं
एतच्च ज्ञापकमन्तं तस्यापवर्गपरस्यावर्णएवेति वेदितव्यमिति प्रदर्शितं अभिनवशाकटायनेन च शब्दानुशासने
णिनिमित्तादपि प्राग्हिः तच्चावर्णपरे इति प्रदर्शितं तस्मादंचिकत् ओजिढत् इत्येव साधीयः तथैव नन्दिक्षीरस्वाम्या २८
दिभिर्धातुपारायणे हृदाहृतम् शुचिकास्मकंजं चावदातिमा नौजिढत् येति वे याञ्चयवार्त्तिके पिइकारपाठएव

वसांप्रदायिकः श्रोत्रियात्तु प्रमादाल्लिट्स्थाने जं पठंति हेमेंद्रेणापि जैनेंद्रव्यासेस्तृष्टमेवोक्तं इति वैयाघ्रपद्यवार्तिकं च सर्व
त्रासिद्धमित्यस्य प्रयोजनाभिधानपरं तथाहि शुष्किकेत्यत्र उदीचामातः स्थानेयकपूर्वाया इति इत्वविकल्पो न भवति
शुषः कः इति निष्ठाकत्वस्यासिद्धतया ककारस्याकारात् पूर्वत्वाभावात् एवं शुष्कजंघेत्यत्र नकोपधाया इति पुंवद्भावनि
षेधस्य न प्रवृत्तिः क्षामिमानित्यत्र मादुपधायाश्चेति वत्वं न भवति आयोम इति मत्वस्यासिद्धतया मकारस्यानुपधात्वात्
औजढदित्यत्र ढत्वस्यासिद्धत्वात् ढत्वस्य सद्धित्वं अत्र वदंति वोपदेवमहाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गजः कीर्तेरेव प्रसंगेन
माधवेन विमोचितः तथाहि किं वामनोक्तौ वार्तिकहृषणपरभाष्यविरोधः किं वा ज्ञापकस्य सजातीयविषयक
त्वं वर्णान्तरपरभाष्यविरोधः नाद्यः निष्ठानिमयोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति दयनीयिषतीत्याद्यसिद्धिश्चेति हृषणाद्यो भा
२१ ष्येनुक्तत्वात् हृषणान्तरोपलक्षणं भाष्यमिति स्थिते औजढदित्यभ्यासेः कार्यसवर्णार्थं सोपि विधेयः स्यादिति हृषणान्तरस्या
पि वार्तिकोपरिदेयत्वात् तदेवं वार्तिकं रचनीयं आदौ दादेशस्य चुत्वशरादेरभ्यासस्योन्नत्वानि ततः अल्लोपवतो णि
चोऽत्र अल्लोपवतो गस्याभ्यासस्य णिचोः तस्मात् औजढत् आवकादिति न द्वितीयः यत्र हि रुक्तौ अभ्यासो न रखंडस्य
आयोजनवर्णोस्तत्र स्थानिवदिति हि भाष्यस्य फलितार्थः अस्ति च रुतशहस्य हि रुक्तौ प्रक्रियादशायामन्तरङ्गः वर्णः
न च पुनः प्रहृत्तेन टिलोपेनापहारात्तत्र तस्य प्रयोगसमवाय इति वाच्यं प्रयोगसमवायित्वस्य भाष्येनुक्तत्वात् एवं च त
नावयिषतीत्यादौ द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णाभावेपि पश्चाद्गाविनेतमाश्रित्य यणः स्थानिवद्भावस्तथा रुतशहस्य प
श्चान्द्विरहेपि तथाहि अवर्णपरत्वं द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां विवक्षितं उत परिनिष्ठिते रूपे नाद्यः जुगुप्तावयिषतीत्यादावभा
वात् नान्त्यः आवकत इत्यादौ तदभावात् तस्मात्प्रक्रियादशायामेव तदित्यवश्यमंगीकार्यं एतेन वोपदेवोपन्यस्तग्रंथा
अपि व्याख्याताः प्रक्रियादशायामवर्णपरत्वस्य रतितत्वाद्वामनोक्तौ न विरोधाभावात् अप्यजीगपदित्यत्र तत्स्थानिवत्व

प्र॰ प्रवृत्तावजादित्वाभिच एव हित्वापत्त्याऽऽभयत्रापि वर्णपरत्वाभावात्स्थानिवत्त्वे अविकीर्तनं इत्यादिवत् एवं सत्यवर्णा
सि॰ सु॰ स्थानिकस्यैवादेशस्य स्थानिवत्त्वमिति डराग्रहो निर्मूल एव अत एव लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्येति सूत्रेऽपि पिपठि
त्यत्र पिवतेर्णौ सुकि च ङिउपधालोपे च तस्य स्थानिवत्त्वात् पापृशब्दस्य द्वित्वमिति वृत्तिः संगच्छते तत्रैदं वक्तव्य
स्थानिवद्भावप्रवृत्तिवेलायां अवर्णपरत्वं यत्र हलोऽस्ति तत्रस्य आदेशः स्थानिवदिति भाष्याभिप्रायो न तत्र
द्विरुक्तमतरव गौरवात् प्रमाणाभावाच्च एतेन भाष्यस्य हर्षणोपलक्षणत्वात् लोप एव तो णाविवोत इति वचना
रंभोपायत्वेनाभिमतश्च यतास्ते वाचनिकविप्रतिषेधपरत्वेन प्रवृत्तं वार्त्तिके भाष्यस्य हर्षणोपलक्षण
त्वे प्रमाणाभावात् नित्यानित्ययोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति हर्षणस्य प्रसिद्धविप्रतिषेधपरत्वमात्रविषयक
त्वात् यत्तु उकारादेशस्यैव स्थानिवत्त्वे अविकीर्ने दित्यत्रातिप्रसंगशंका भाष्यमसंगतं स्यादिति तत्तु छौणा (?)
चिरूतं स्थानिवद्भवतीति यथाश्रुतार्थबोधदशायामेव तत्प्रवृत्तेः सिद्धांतविरोधेन शंकाया असंगतत्वाच्छ
कामात्रोच्छेदापत्तेः अन्यथाऽस्मत्पक्षेऽपि वर्णपरत्ववादिनस्तवापि तदसंगतेर्दुरुद्धरत्वात् तत्र प्रक्रियादशा
यामप्यवर्णपरत्वाभावात् एतेन प्रयोगसमवायित्वं विशेषणं भाष्यानुक्तमिति निरस्तं ऊ‍ऽउनावयिषतीत्या
दावपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिदशायां अवर्णस्य हलपेतयापरत्वात् कथं जानीयका (?) मैनेऽवर्णपर इति भाष्योक्तेश्च
युक्तं चैतत् अवर्णपरेषु पवर्गयणजकारेषु परतो विधीयमानस्याभ्यासोकारस्य इकारादेशविधानेऽपि स्थानिव
द्भावं ज्ञापयतीति स्पष्टमयसिद्धम् अस्ति वात्र स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिवेलायां पवर्गादीनामवर्णपरत्वमिति यणो कार्थलाभा
त् अत एव तत्सजातीयस्य ज्ञापकमिति भाष्यं तेन तत्सजातीयस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थात् तत्प्रवृत्तिवेलायामवर्णपर
त्वस्य स्पष्टमेवोक्तत्वात् प्रथमोपस्थितं स्थानिवद्भावमुपेक्ष्य हि रुक्तावभ्यासोन रत्वेऽस्या योज्ञ वर्णरस्य परत्वेमाना १०

प्र॰

सि॰ स्व॰

31

भावात् एवं चालोप एव तोपि चोन इति वचनात् पार्ष्णनमपि इह रापास्तं अभ्यासे अकारस्य प्रमाणासिद्धत्वाभावे तदर्थवचनारंभस्य निः
फलत्वात् कृतयोः गुणस्य स्थानिवद्भावात् सिद्ध शाह्नहित्वमिति न्यासकारेणोक्तं तन्नोत्तरत्वं उ अकाराभावेन तत्वङ्क्रीसा
श्रोनद्धदित्यत्र तत्र स्थस्य व्याख्यातुमशक्यत्वात् एतेन सिचो हित्वमिति न्यासस्य भाष्यविरोधादुपेक्ष्यत्वमिति निरस्तं श्रोज प^
द्धदित्यत्राप्यल्लोपस्य स्थानिवत्वस्य भाष्यविरुद्धतया स्वयमेव प्रक्रियादशायामवर्णापरत्वाभिप्रायं कल्पयित्वा अस्यैव तद्धि या^
रुद्धत्व वचनानर्हत्वात् अत एव श्रोजद्धदित्यादिसिद्धये सामामामापेदं ज्ञापकम् का अविकीर्तिदित्यायनरोधेन तद
नित्यत्वं सौरदेवेन स्वीकृतं तत्र सामासामामापेदं ज्ञापकमित्येव वामनन्यासकारादीनामभिप्रायेण तत्वङ्क्रमः एवं तु विशे
षापेक्षं ज्ञापकमिति भाष्यविरोधादेव तेषामनुपादेयत्वमित्यवदेव दिति रहस्यं अत एव अदंतेषु ग्र तयथातो माधवी
य धातुवृत्तौ नोनयति ध्वनयतीति सूत्रे काशिकापदमंजर्यो स्वश्रौनिनदित्यभ्यासे इकारपाठः संगच्छते एतेन
तत्सर्वं लिपिप्रमादप्रयुक्तमेव स्यात् तरस्य वामनमाधवग्रंथविरुद्धत्वादित्यपि निरस्तं भाष्यसंमतार्थसंवादिन
इकार पाठस्यैव वामनादितात्पर्यविषयत्वावश्यकत्वेन वैपरीत्यात् नन्वेवमकारेण तत्र वैयर्थ्यमिति चेन्न तद्फलेनेह
त्यादि^ दौ मत्सामेकापयतिश्रोंवाकपदिवृत्याभ्युपगमात् यदित्र विंतिरत्यादाविदित्करणस्यापि विकल्पज्ञापकतया कृत
मत्वादिहापि तथैवेत्याग्रहस्तत्थापि न ततिः गौणभावपदेऽनेकाच्त्वादाम् अकास्मिदादावनिदितामिति उभयथा लोपाप्र
हृतिरित्यतोपि सार्थकता निर्वाहात् यत्त्र अभ्यासे अकारश्रवणार्थतया अदंतत्वसार्थकमिति तन्निमित्ते इकारस्यैव तत्र
व्यवस्थापितत्वात् अपि सर्वमतेष्वभ्यासे नकारश्रवणानुपपत्तिः पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचनइति ढकारस्यैव द्वित्वा
दिति चेन्न तस्याः नित्यतयाइति शाह एव तत्र हतेरित्यास्तामतिविस्तरः ॥ इति श्रीसिद्धांतव्याख्यानिधौ प्रथमस्या
ध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टममाह्निकम् ॥

